

Toelichting bij de Cultuurhistoriekaart
van de Gemeente Moerdijk

Croonen Adviseurs
in samenwerking met Monumentenhuis Brabant

1. Inleiding	
1.1. Kader	5
1.2. Doelstellingen	5
1.3. Provinciale richtlijnen – opzet	6
1.4. Definities en begrippen	8
1.5. Leeswijzer	10
2. Verantwoording	
2.1 Methodiek	11
2.2 Bronnen	11
2.3 Dankwoord	12
3. Historische geografie	
3.1. De begrenzing van West-Brabant	13
3.2. Geologie en bodem	14
3.3. Natuur en cultuurlandschap	16
3.4. Veen en zout	19
3.5. Ontginning	20
3.6. Grondgebruik in het kleigebied	25
3.7. Nederzettingsontwikkeling	28
3.8. Infrastructuur	
- verkeer	31
- wegen	32
- waterwegen en havens	34
- sluizen en gemalen	35
- spoorwegen	36
- tramwegen	36
3.9. Verdedigingswerken	37
4. Historische bouwkunst	
4.1. Woonhuizen	40
4.2. Boerderijen	40
4.3. Molens	42
4.4. Religieuze gebouwen	44
4.5. Kleine religieuze monumenten	48
4.6. Gebouwen van overheid en dienstverlening	50
4.7. Schoolgebouwen	51
4.8. Watertorens	51
4.9. Industrieel erfgoed	53
4.10. Militaire gebouwen	54
4.11. Horeca, cultuur en ontspanning	60
5. Historisch groen	
5.1. Begraafplaatsen	61
5.2. Hofsteden	62
5.3. Parken, tuinen en overige beplanting	62

6. Beschrijving van de kernen	
6.1. Gemeente Moerdijk	65
6.2. Fijnaart en Heijningen	65
6.3. Klundert	68
6.4. Langeweg	69
6.5. Moerdijk	70
6.6. Noordhoek	71
6.7. Standdaarbuiten	72
6.8. Willemstad en Helwijk	72
6.9. Zevenbergen	73
6.10. Zevenbergschen Hoek	74
7. Beleidsontwikkeling	
7.1 Inleiding	75
7.2 Beleidsadviezen	75
7.3 Kansen en bedreigingen	76
7.4 Aanbevelingen	80
Gebruikte literatuur	81
Gebruikte kaarten en overige bronnen	84
Geraadpleegde websites	85
Bijlagen: I) Waarderingscriteria RCE	86
II) Rijksmonumenten gemeente Moerdijk	88
III) Rijksbeschermd stadsgezicht	92
IV) Gemeentelijke monumenten	93
V) Overige historische bouwkunst	94

1 INLEIDING

1.1 Kader

De cultuurhistoriekaart voor de gemeente Moerdijk biedt een actueel overzicht van het bovengronds cultuurhistorisch erfgoed in de gemeente. De kaart omvat een inventarisatie van historisch-geografische en historisch-(steden)bouwkundige objecten en structuren en de landschappelijke (en stedenbouwkundige) gebieden met cultuurhistorische waarde. Aangegeven zijn relictten die daadwerkelijk nog in het landschap herkenbaar zijn en de ligging van de meest prominente verdwenen objecten en structuren (bijvoorbeeld kerken, kloosters, molens, vestingwerken).

Voor de archeologische waarden is een aparte kaart vervaardigd, die in samenhang met de cultuurhistoriekaart een overzicht biedt van behoudenswaardig erfgoed binnen de gemeente.

Voor het opstellen van de cultuurhistoriekaart heeft een inventarisatie plaatsgevonden van historisch-geografische en historisch-(steden)bouwkundige waarden en historische landschappelijke waarden. Daarbij is gebruik gemaakt van bestaande inventarisaties en studies, van historisch kaartmateriaal en van de waardevolle informatie die door kenners van het gebied (o.a. via de lokale heemkundige verenigingen) is ingebracht. De geactualiseerde overzichten van rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en overige historische bouwkunst zijn als bijlagen bij deze toelichting opgenomen. Tijdens locatiebezoek is gericht documentatie verzameld. Daarbij zijn foto's van cultuurhistorisch waardevolle objecten binnen de gemeente gemaakt, waarvan een selectie in dit rapport is opgenomen. Ten behoeve van het samenstellen van deze toelichting is door Croonen Adviseurs en Monumentenhuis Brabant 10 dagen veldwerk verricht. (Te weten: 21 t/m 25 maart 2011 en op 25 januari, 13 februari, 2, 9 en 14 april 2013). Daarmee is invulling gegeven aan de verplichting uit de Beleidsregel Stimulering Gemeentelijke Archeologie- c.q. Erfgoedkaarten 2009-2011 van de Provincie Noord-Brabant, namelijk minimaal 1 dag veldwerk per 2.000 ha.

De kaart is tot stand gekomen op grond van een provinciale subsidieregeling, bedoeld voor het stimuleren van de totstandkoming van gemeentelijke cultuurhistoriekaarten in analoge en digitale vorm (bron: Beleidsregel Stimulering Gemeentelijke Archeologie- c.q. Erfgoedkaarten 2009-2011).

Het kaartmateriaal is vervaardigd onder verantwoordelijkheid van het bureau Croonen Adviseurs. Het toelichtende rapport is door Croonen Adviseurs in concept opgesteld en door het Monumentenhuis Brabant aangevuld en uitgewerkt.

1.2 Doelstellingen

Het doel van de cultuurhistoriekaart is het inzichtelijk maken van het aanwezige historisch-geografische erfgoed, het historisch-(steden)bouwkundige erfgoed en het historisch groen in de gemeente Moerdijk. De cultuurhistoriekaart heeft allereerst een belangrijke attentiewaarde. De cultuurhistoriekaart vormt een basisdocument van waaruit zaken als waardering, erfgoedbeleid en publiekseducatie verder uitgewerkt kunnen worden. Tevens maakt de kaart het mogelijk om te bepalen waar ruimtelijke ontwikkelingen versterkt kunnen worden door cultuurhistorische waarden, of daarvoor juist bedreigend kunnen zijn. De kaart biedt de gemeente een kader om een goed onderbouwde afweging te maken ten behoeve van cultuurhistorie.

De kaart kan beschouwd worden als een eerste en belangrijke stap naar een gemoderniseerd monumentenbeleid. Het meewegen van cultuurhistorische belangen in de ruimtelijke ordening is één van de pijlers van de Modernisering Monumentenzorg (MoMo), het sinds 2009 ingezette rijksbeleid ten aanzien van cultureel erfgoed.

De wijziging van het Besluit ruimtelijke ordening (Bro) per 1 januari 2012 is een concrete uitwerking hiervan. Artikel 3.6.1, lid 2, onderdeel A van het Bro geeft aan dat gemeenten bij het vaststellen van bestemmingsplannen verplicht zijn het aspect cultuurhistorie mee te nemen in de belangenafweging. Dit heeft tot gevolg dat de gemeente vooraf een analyse moet maken van de aanwezige cultuurhistorische waarden. Voorliggende cultuurhistoriekaart biedt een globaal inzicht in de aanwezige cultuurhistorische waarden in de gemeente Moerdijk en maakt duidelijk waar nader cultuurhistorisch onderzoek gewenst is.

1.3 Provinciale richtlijnen – opzet

Cultuurhistoriekaart

De gemeentelijke cultuurhistoriekaart inclusief de legenda is gebaseerd op en sluit aan bij de cultuurhistorische waardenkaart van de Provincie Noord-Brabant. Dit is een vereiste, verwoord in de provinciale “Beleidsregel Stimulering Gemeentelijke Archeologie- c.q. Erfgoedkaarten 2009-2011”.

In het verlengde hiervan heeft de legenda als volgt een uitwerking gekregen:

- Historische bouwkunst:
rijksmonumenten – gemeentelijke monumenten – overige historische bouwkunst.
- Historisch bouwkundig erfgoed:
onderverdeeld in verschillende erfgoedcategorieën (o.a. religieus en militair erfgoed).
- Historische stedenbouw:
conform provinciale indeling, aangevuld met historische bebouwing 1830 en regionale aspecten (verdrongen dorp).
- Historische geografie (vlakelementen):
aanduiding van onder meer voormalig veengebied, polder, kreekrestant.
- Historische geografie (lijnelementen):
o.a. oude infrastructuur, waterkerende dijk, turfvaart.
- Historisch groen (vlakelementen):
o.a. houtwal, arboretum, begraafplaats.
- Historisch groen (punten):
monumentale bomen.
- Historische zichtrelaties:
schootsveld (conform provinciale aanduiding) en molenbiotop.

In de legenda van de cultuurhistoriekaart worden de verschillende cultuurhistorische elementen door middel van een eigen symbool weergegeven. Aangegeven zijn: cultuurhistorisch waardevolle objecten (rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en overige historische bouwkunst), alsook historisch gegroeide ruimtelijke structuren, zoals cultuurhistorisch waardevolle dorpskernen en complexen. Een aparte categorie vormt het militair erfgoed, waaronder linies en inundatiegebieden. Historisch geografische vlakken als voormalige veengebieden, beemden, turfhoofden, parkaanleg, havens en wielen zijn eveneens opgenomen. Daarnaast zijn lijnelementen aan te treffen: waterkerende dijken of kades, wegen, wallen en (relicten van) turfvaarten. Tot het historisch groen worden monumentale bomen, houtwallen, laan- en dijkbeplanting, kloosterparken gerekend. Tot de historische zichtrelaties behoren de molenbiotopen.

De cultuurhistorische waarde van elementen kan mede bepaald worden door hun onderlinge visuele relatie of de visuele relatie met de omgeving. Te denken valt in dit verband aan de zichtrelatie tussen een dorpslint en het omliggende landschap. Dergelijke zichtrelaties zijn op de kaart met een pijl aangegeven. In beginsel staat er alleen een pijl als de zichtrelatie geen deel uitmaakt van de (steden)bouwkundige structuur of een historisch geografisch vlak.

Bij het samenstellen van de rapportage is uitgegaan van een regionale benadering. Om de gemeentelijke kernen in een historische en landschappelijke context te kunnen plaatsen, is een begrip van het ontstaan van het gebied en het daaraan verbonden grondgebruik onontbeerlijk. De cultuurhistoriekaart is toegespitst op het gemeentelijk grondgebied en is daardoor meer gedetailleerd en bruikbaar voor de gemeentelijke praktijk dan de provinciale Cultuurhistorische Waardenkaart.

Beleid

De provinciale ‘Beleidsregel Stimulering Gemeentelijke Archeologie- c.q. Erfgoedkaarten 2009-2011’ schrijft voor dat aan de gemeentelijke cultuurhistoriekaart specifiek gemeentelijk beleid wordt gekoppeld.

Hier wordt invulling aan gegeven door in de legenda achter elke legenda-eenheid in kernachtige bewoordingen een beleidsvoornemen op te nemen. Een aparte cultuurhistorische beleidskaart wordt niet wenselijk geacht, omdat deze niet praktisch in het gebruik is.

Rapport

De basis voor het toelichtend rapport, zoals dat nu voorligt, is gelegen in het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) dat in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw door de Provincie Noord-Brabant is uitgevoerd. Wat betreft de hoofdstukindeling wordt goeddeels aangesloten bij de hoofdelementen van de cultuurhistoriekaart: historisch-geografisch erfgoed, historisch-(steden)bouwkundig erfgoed en het historisch groen.

Het MIP resulteerde in de bekende ‘blauwe boeken’ die in de periode 1984-1990 zijn uitgebracht voor alle toenmalige gemeenten binnen de provincie Noord-Brabant. De boeken beschrijven de landschappelijke en historische karakteristieken van de toenmalige gemeenten. Tevens bevatten ze een overzicht (met foto’s) van de destijds geïnventariseerde monumentale elementen. Inmiddels heeft een gemeentelijke herindeling (1997) plaatsgevonden, zodat nu voor één gemeente vrijwel altijd meerdere MIP-rapporten van toepassing zijn. Leidraad voor de te beschrijven elementen was daarbij het boek van J.C.M. Michels *‘Architectuur en stedenbouw in Noord-Brabant 1850-1940’* dat in 1993 uitgebracht is in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project. Sinds de totstandkoming van de MIP-rapporten hebben veranderingen plaatsgevonden met betrekking tot het aanwezige monumentenbestand. De actuele lijsten van rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en overige historische bouwkunst zijn als bijlagen II, IV en V bij deze toelichting opgenomen; bijlage III bevat een omschrijving van het rijksbeschermd stadsgezicht Willemstad.

In deze toelichting is een korte beschrijving opgenomen van de verschillende kernen van de gemeente Moerdijk. Het is nadrukkelijk niet de bedoeling geweest om een alomvattende geschiedschrijving te vervaardigen. Het gaat hier vooral om een – beknopte – actualisering van de verschillende MIP-rapporten, en niet meer dan dat.

1.4 Definities en begrippen

Cultuurhistorisch erfgoed

Cultuurhistorisch erfgoed bestaat uit archeologische, historisch-(steden)bouwkundige en historisch-geografische objecten en historische groenwaarden. Een inventarisatie van cultuurhistorische erfgoedwaarden bevat daarom een beschrijving van al deze waarden (voor zover aanwezig) in een gebied.

Archeologische waarden zijn de bijzondere zichtbare en onzichtbare resten van vroegere culturen op het land, in de bodem en onder water. Verdrongen dorpen vallen hieronder. Bij historisch-(steden)bouwkundige waarden gaat het om gebouwde elementen met bijzondere betekenis, zoals molens, bruggen, kastelen of beschermde stads- en dorpsgezichten.

Historisch-geografische waarden verwijzen naar de ontstaanswijze en bijzondere plekken van onze cultuurlandschappen, zoals polders, kavelstructuren, terpen en het landschap van de Waterlinies.

Historisch groen tenslotte zijn de bijzondere beplantingen waarmee de mens zijn beleving van het landschap heeft willen beïnvloeden. Dat kunnen monumentale bomen zijn, of bomenrijen langs straten, lanen en dijken, maar ook begraafplaatsen, tuinen, parken of landgoederen.

Waardevast en waardevol erfgoed

Er is een onderscheid tussen waardevast cultureel erfgoed: alles wat al beschermd is vanuit de wet (bijvoorbeeld een beschermd stads- of dorpsgezicht) en waardevol cultureel erfgoed, bijvoorbeeld een beeldbepalend pand.

Voor de twee categorieën hanteert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de volgende omschrijvingen:

- **Waardevaste elementen:** deze zijn vastgelegd in de rijks- en gemeentelijke monumentenlijsten en in de beschermde stads- en dorpsgezichten. Deze culturele erfgoedwaarden hebben een beschermde status.
De complexen van cultuurhistorisch belang en de cultuurhistorische vlakken van de provinciale Cultuurhistorische Waardenkaart (CHW 2010) zijn door de provincie tevens opgenomen in de Verordening Ruimte en hebben daarmee een doorwerking naar het gemeentelijke ruimtelijke beleid.
- **Waardevolle elementen:** het betreft hier erfgoed zonder beschermde status. Zodra ontwikkelingen daar aanleiding toe geven wordt de exacte waarde van het cultuurhistorische waardevolle element door vervolgonderzoek vastgesteld. Op basis van de aangetoonde waarde wordt bepaald hoe hier mee wordt omgegaan in betreffende ontwikkeling.

Monumenten

Bij het woord 'monument' denken veel mensen in eerste instantie aan een gebouw: een woonhuis, kasteel of kerk. Maar ook andere gebouwde objecten, zoals grafmonumenten, bruggen of fonteinen, kunnen monumenten zijn.

In onze provincie zijn er twee categorieën monumenten met een officiële status: rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten. Kent een aantal provincies ook nog provinciale monumenten, in Noord-Brabant is dat niet het geval.

De begripsbepaling van rijksmonumenten is volgens de Monumentenwet 1988 aldus:

1. vervaardigde zaken welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde;
2. terreinen welke van algemeen belang zijn wegens daar aanwezige zaken als bedoeld onder 1.

Volgens de gemeentelijke erfgoedverordening van Moerdijk wordt onder een gemeentelijk monument verstaan: *'een onroerend monument, dat overeenkomstig deze verordening als beschermd gemeentelijk monument is aangewezen.'*

Door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is een standaard ontwikkeld voor de waardering van bouwkunst. Daarmee kunnen de monumentale waarden van een gebouw helder en eenduidig vastgesteld worden. De waardering speelt een leidende rol bij de aanwijzing van een gebouw als monument en bij het wijzigen van het beschermde gebouw. De waardering is gebaseerd op vijf hoofdcriteria, die ieder zijn onderverdeeld in een aantal subcriteria.

Overige historische bouwkunst

Naast de rijks- en gemeentelijke monumenten, die een waardevaste status hebben, zijn er objecten en structuren die als cultuurhistorisch waardevol aangemerkt kunnen worden, maar die geen officiële monumentenstatus hebben. Ten behoeve van de totstandkoming van de cultuurhistoriekaart is de inventarisatie, gedaan in het kader van het MIP, geactualiseerd. In bijlage V van de toelichting is het resultaat daarvan opgenomen.

Het betreft hier een globale toets en geen waardebepaling, zodat nader onderzoek naar de cultuurhistorische waarden ten behoeve van een eventuele aanwijzing als gemeentelijk monument of (bescherming) anderszins, bijvoorbeeld opname op een bestemmingsplankaart, (te zijner tijd) van belang is. Op de cultuurhistoriekaart is dat dan ook als beleidsadvies bij het legenda-element aangegeven.

Dit nader onderzoek zal geschieden zodra ontwikkelingen daar aanleiding toe geven. Dan zal de exacte waarde van het cultuurhistorische waardevolle element door vervolgonderzoek worden vastgesteld. Op basis van de aangetoonde waarde wordt vervolgens bepaald hoe hier mee wordt omgegaan in betreffende ontwikkeling.

De waarderingscriteria van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voor waardebepaling van historische bouwkunst zijn als bijlage I bij dit rapport opgenomen.

Historisch-geografische waarden en historisch groen

In de cultuurhistorie gaat het om de kwaliteit van de totale leefomgeving. Daarbij gaat het dus niet alleen om gebouwen, maar ook om bijvoorbeeld akkerstructuren, sloten en bomen. Bij het opstellen van een bestemmingsplan in het kader van de Wet ruimtelijke ordening moet daarom aandacht worden besteed aan landschappelijke cultuurhistorische waarden en aan historisch groen.

1.5 Leeswijzer

Het rapport is zodanig opgezet, dat het achtergronden en toelichting geeft bij de informatie op de gemeentelijke cultuurhistoriekaart. Het plaatst de verschillende objecten in een brede context. Daarbij is het niet de bedoeling geweest om een totale historie van het gebied te schrijven. Dat past namelijk niet in de doelstelling van de onderhavige toelichting.

Het inleidende hoofdstuk bevat het onderzoekkader en de doelstellingen van het onderzoek.

Hoofdstuk 2 verschaft informatie over de gebruikte methoden en de belangrijkste bronnen.

Een uitgebreid literatuur- en bronnenoverzicht is eveneens in het rapport opgenomen.

Hoofdstuk 3 is gericht op de historische geografie, die in de kaart is opgenomen.

Hoofdstuk 4 richt zich met name op de cultuurhistorische elementen waaruit de gebouwde omgeving is samengesteld.

Hoofdstuk 5 behandelt de aangebrachte beplanting in het cultuurlandschap.

Hoofdstuk 6 beschrijft in het kort de kernen, die samen de gemeente Moerdijk vormen.

Hoofdstuk 7 bevat informatie met betrekking tot beleid en noemt de kansen voor en bedreigingen van het cultureel erfgoed. Tot slot worden enige aanbevelingen gegeven.

Afbeelding 1: Klundert, Zevenbergseweg

2. VERANTWOORDING

2.1 Methodiek

Cultuurhistorische aspecten

Bij het beschrijven van cultuurhistorische kwaliteiten in het kader van de cultuurhistoriekaart en deze rapportage spelen de volgende componenten een belangrijke rol:

1. Het historische cultuurlandschap (vakgebieden: historische geografie en historisch groen)

De ordening door de mens van zijn leefomgeving strekt zich dus niet alleen uit tot zijn gebouwen en bouwwerken, maar ook tot wat zich daarbuiten bevindt: het cultuurlandschap met zijn akkers en weilanden, beken en rivieren, landwegen en dijken, bossen en moerassen. Hier zijn de menselijke activiteiten over het algemeen meer in wisselwerking én in balans met het natuurlijke milieu dan in de stad.

2. De historische gebouwde omgeving (vakgebied: historische bouwkunst)

De steden en dorpen, de grote verkeerswegen met hun bruggen, sluizen en viaducten, havens en industriegebieden, vestingwerken en de verspreide bebouwing in het landschap kunnen worden gerekend tot de gebouwde omgeving: het deel van onze leefomgeving waarop de mens het sterkst zijn stempel heeft gedrukt en waar hij ook het grootste deel van zijn leven in doorbrengt.

Begrippen

Vanuit methodisch oogpunt worden de volgende algemene begrippen gehanteerd:

De meest basale bestanddelen van het landschap noemen we: *punt-, lijn- en vlakelementen*.

Relatief kleine enkelvoudige objecten, zoals een brug en een kerkje, worden als punt-elementen weergegeven. Een weg of een dijk moet worden gezien als lijnelement. Een plein, akkers, een veengebied, een polder zijn vlakelementen.

Een samenstel van gelijksoortige elementen die een duidelijke ruimtelijke samenhang vertonen noemen we een *patroon*. Zo kunnen we een kavelpatroon, wegenpatroon of heggenpatroon onderscheiden. Deze patronen bezitten een lineaire, ruitvormige of radiale structuur.

Een samenstel van ongelijksoortige elementen die een duidelijke ruimtelijke en/of functionele samenhang vertonen noemen we een *ensemble*. Dijken met wielen, molens, sluizen en watergangen kunnen als een ruimtelijk en functioneel samenhangend ensemble worden beschouwd.

2.2 Bronnen

Voor het samenstellen van de gemeentelijke cultuurhistoriekaart en dit rapport zijn vele bronnen en literatuurstudies gebruikt. Bijzondere vermelding verdient de Cultuurhistorische Waardenkaart van de provincie Noord-Brabant, die zowel bron als leidraad was. Daarnaast is gebruik gemaakt van de rapporten van het Monumenten Inventarisatie Project. Voor het militair erfgoed is de website www.forten.nl geraadpleegd, naast de Atlas 'Historische vestingwerken in Nederland, deel Noord-Brabant'. Begrenzings van inundatiegebieden zijn vastgesteld op basis van de kaart 'Overstromingsgebieden' die deel uitmaakt van de Wateratlas van de provincie Noord-Brabant. Een belangrijke bron vormde ook de studie met bijbehorende kaarten van Renes: 'West-Brabant: een cultuurhistorisch landschapsonderzoek'.

De informatie, die bij het samenstellen van dit rapport is gebruikt, is zeer divers. Deze is te vinden in het literatuur- en bronnenoverzicht achterin de rapportage. Met name van belang geweest zijn de MIP-rapporten voor de Regio West-Brabant en het Brabants Kleigebied en van de voormalige gemeenten Fijnaart en Heijningen, Klundert, Standdaarbuiten, Zevenbergen en Willemstad. Daarnaast is veel informatie afkomstig uit de publicaties van Van Ham, Leenders, Michels en Renes. Tevens is dankbaar gebruik gemaakt van de publicaties van de plaatselijke heemkundeverenigingen.

2.3 Dankwoord

Een actieve en zeer waardevolle inbreng bij de totstandkoming van de cultuurhistoriekaart en deze rapportage hebben de zes lokale heemkundeverenigingen gehad, evenals de Stichting Menno van Coehoorn. Het betreft met name de Heemkundige Kring Fijnaart en Heijningen, Heemkundekring 'Die Overdraghe' uit Klundert, Stichting Heemkunde Moerdijk, Heemkundekring 't Sandt daer Buyten', Heemkundekring 'De Willemstad' en Heemkundekring 'Willem van Strijen' uit Zevenbergen. Hun opmerkingen, verbeteringen en aanvullingen waren zeer nuttig en bruikbaar. Behoudens enkele details zijn ze allemaal verwerkt. Bij toekomstige aanpassingen van de kaart zal hun gewaardeerde inzet en betrokkenheid van belang blijven. Voorts dank aan al degenen die een bijdrage hebben geleverd aan dit product!

Afbeelding 2: Noordhoek, Manciadijk

3 HISTORISCHE GEOGRAFIE

3.1 De begrenzing van West-Brabant

Het gebied wat nu West-Brabant wordt genoemd, is niet altijd een duidelijk te onderscheiden eenheid geweest. Landschappelijk gezien vormden wateren die behoren tot de Scheldedelta in het verleden wel duidelijke grenzen. Aan de oostzijde van het gebied kan het riviertje de Donge als natuurlijke grens worden beschouwd. De zuidgrens is echter kunstmatig en door staatkundige oorzaken bepaald. De staatkundige situatie rond West-Brabant is te volgen vanaf ongeveer 1200.

De graaf van Holland wilde zijn invloedssfeer uitbreiden naar het zuiden, hetgeen tot conflicten leidde met zijn leenheer, de hertog van Neder-Lotharingen. Aan het eind van de dertiende eeuw liep de grens tussen Holland en Brabant ten zuiden van Geertruidenberg in een vrijwel rechte lijn naar de rivier de Mark ten zuiden van Zevenbergen. Zevenbergen en Klundert behoorden tot het gebied van de heer van Strijen, een leenman van de graaf van Holland. Ook de heer van Breda was een machtig grootgrondbezitter, die zijn territorium in westelijke en zuidelijke richting wist uit te breiden. Hij beschouwde zich als heer in vrijwel geheel West-Brabant, met uitzondering van de locaties waar andere heren en kloosters oudere rechten hadden. In 1287 vond een splitsing plaats van het land van Breda in de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom. De hertog meende ook nog aanspraak te maken op het gebied, dat hij als een uithoek van zijn territorium bleef beschouwen.

In de vijftiende eeuw kwam Stad en Land van Breda, later de Baronie genoemd, in bezit van de graven van Nassau. Dit bezit strekte zich vervolgens ook uit over stad en land van Steenberg, Dinteloord en Prinsenland, Willemstad en Ruigenhil met de aangrenzende Hollandse heerlijkheden en steden: Niervaart en Klundert, Zevenbergen, Hooge en Lage Zwaluwe, Geertruidenberg met Made, Drimmelen en Standhazen. Alleen Stad en Land van Bergen op Zoom – later het Markiezaat geheten – bleef daarbuiten.

De noordgrens (met Holland) in de noordwesthoek is pas in de zestiende eeuw bij de bedijkingen voorgoed vastgelegd. De zuidgrens ontstond doordat aan de zuidzijde van de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom enige abdijen (Tongelre en St.-Michiels) erin slaagden de invloed van Breda en Bergen op Zoom terug te dringen. Zodoende tekende zich reeds vóór de Tachtigjarige Oorlog in grote lijnen de huidige rijksgrens af. Gevolg van de Tachtigjarige Oorlog was, dat hier een scherpe scheiding met het zuiden ontstond. Deze werd in de Franse tijd nog versterkt dankzij de Franse voorkeur voor natuurlijke grenzen. Een eenheid is echter pas na de Franse tijd gevormd, waarbij in 1815 de naam Noord-Brabant ontstond. Het westelijk deel daarvan is West-Brabant. Binnen dit gebied ligt de gemeente waarvan de cultuurhistorische waarden in deze toelichting worden besproken (Van Ham, 1981)

De begrenzing van de Regio Brabants Kleigebied

Op basis van het Monumenten Inventarisatie Project zijn binnen de provincie Noord-Brabant verschillende regionale gebieden onderscheiden. Alle kernen van de gemeente Moerdijk bevinden zich binnen de regio van het Brabants Kleigebied.

De regio van het Brabants Kleigebied is gelegen in het noordwesten van de provincie Noord-Brabant. In het noorden grenst deze regio aan de provincie Zuid-Holland (gescheiden door het Hollandsch Diep en de Merwede) en in het noordoosten aan de provincie Gelderland (gescheiden door de Afgedamde Maas).

Ten westen liggen de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden. De oostelijke begrenzing wordt bepaald door de ligging van de regio Tilburg. Ten zuiden grenst de Regio Brabants Kleigebied aan de regio Zuidwest-Brabant. (MIP Regio Brabants Kleigebied, 1990)

Op de Cultuurhistorische Waardenkaart is de begrenzing van het ‘kleigebied’ weergegeven. Het gebied bestaat grotendeels uit zeeleipolders die vanaf de Late Middeleeuwen zijn aangelegd. Aan de noordzijde wordt het gebied begrensd door het Hollandsch Diep, aan de westzijde door het Volkerak en het kanaal de Eendracht. Aan de oostzijde gaat het kleigebied over in het Brabants zandplateau.

3.2 Geologie en bodem

In westelijk Noord-Brabant zijn twee deellandschappen te onderscheiden: het Hoge (het zandgebied) en het Lage (het kleigebied). Deze indeling in twee landschappen is met name ingegeven om grotere verbanden te leggen die structurerend zijn voor het historisch gegroeide landschap. De noordgrens van het Hoge loopt ruwweg vanaf Terheijden even ten zuiden van de Mark en Dintel tot aan Oud Gastel, vandaar zuidwaarts tot aan de grens met Roosendaal. Vervolgens westwaarts langs de zuidelijke gemeentegrens van Steenbergen tot aan De Kladder bij Halsteren. Vandaar gaat het zuidwaarts naar het Zoommeer en dan verder naar Ossendrecht en Zandvliet (Kluiving, 2006).

Geologie en bodemgesteldheid regio Brabants Kleigebied (het Lage)

De oudste bodemlagen die voor het ontstaan van westelijk Noord-Brabant van belang zijn, werden achtergelaten door de zee, de Rijn en de Maas. Ze liggen in het noorden echter vrij diep in de ondergrond. In het zuiden, op de Hoge Rand, ligt de bovenzijde van deze afzettingen tussen 25 en 30 meter +NAP, in het noorden tot 12 meter -NAP. De geologische afzettingen vertonen van zuid naar noord dus een sterke daling.

Veen en klei

In het Hollandveen – genoemd naar het aangrenzende Hollandse veengebied – kwamen nabij de rivieren enkele natuurlijke meren voor. Wellicht zijn deze gevormd, doordat het veenwater door de aanwezigheid van een smalle oeverwal langs de rivier niet kon wegstromen. Op andere plaatsen konden kleine veenwaterloopjes de rivier wel bereiken. Zo’n waterloopje heette een ‘lake’. We vinden ze nog terug in de rand van het Hollandveengebied, tegen de hogere zandgronden. Namen als: Barlake, de Hoevensche Lake of Attelaken herinneren hier nog aan.

Het Barlake wordt al in 1278 genoemd als Berlake, in 1294 als Baerlake.

Het laaggelegen gebied was gevoelig voor overstromingen en dijkdoorbraken, waarbij het land onder water kwam te staan. De nog aanwezige veenresten verzilten onder invloed van het binnendringende zoute water. Dit verzilte veen werd op grote schaal ontgraven voor de turf- en zoutwinning. Als de kleigronden hoog waren opgeslibd, werden ze in gebruik genomen als akkerland. Oude kreken werden daarbij vaak afgedamd en bleven als kronkelende waterlopen in het landschap achter (Kluiving e.a., 2006).

Kreken zijn inbraak- en getijdengeulen uit de overstromingsperiode, voornamelijk gevormd in de veertiende en vijftiende eeuw onder invloed van de zee. Vanuit de door Zeeland heen oostwaarts opdringende zeearmen werden diepe en brede getijdengeulen in het oude veengebied geslagen, waardoor het oude landschap alleen in enkele eilanden bleef bestaan.

Vanuit de diepe kreken werd via een vertakkend stelsel van kleinere kreken daarop geleidelijk een dikke kleilaag afgezet, zodat de resten van het oude land definitief aan het oog onttrokken werden. Alleen langs de rand van het getijdenoverstromingsgebied konden dijkjes de twee maal daagse klei brengende vloed keren. Daar vinden we nog resten van het veenlandschap terug. (Leenders, 1996).

Afwatering van het Brabants Kleigebied

De waterafvoer in het zeekleigebied vindt plaats door de Roosendaalsche c.q. Steenbergsche Vliet, de Mark en Dintel, de Roode Vaart, de Donge en enkele kanalen.

De Mark verzorgt de afwatering van het midden-oostelijk deel van de regio Zuidwest-Brabant. Dit riviertje ontspringt in België ten noorden van Turnhout. In de Mark stromen een aantal riviertjes uit. De Mark heeft in het noorden van de regio lange tijd de grens gevormd tussen Hollands en Brabants grondgebied. De naam Mark is ook de aanduiding voor 'grens'. Voorbij Oudenbosch verandert de naam in Dintel. De monding van de Mark/Dintel ligt bij Dintelsas aan het Volkerak.

De Roosendaalsche Vliet zorgt voor de afwatering van het noordwestelijk deel van de regio. Ze wordt gevoed door een aantal kleine stroompjes. Net als de Mark/Dintel stroomt de Vliet eerst in noordelijke richting, om vervolgens, bij het bereiken van de zeekleigronden ten noorden van Roosendaal, een westelijk verloop aan te nemen. De Roosendaalsche Vliet en het laatste deel daarvan, de Steenbergsche Vliet, monden uit in het Volkerak bij Benedensas. Een aftakking naar Steenbergse Haven vormt de Steenbergse Haven. In het begin van de negentiende eeuw stond de Roosendaalsche en Steenbergsche Vliet via het Volkerak in open verbinding met de zee. Zeer regelmatig stonden daardoor grote delen van het Vlietgebied onder water. Vanaf 1824 beschermden de sluizen van Benedensas het achterliggende gebied tegen hoge vloedstanden. Tot de jaren zeventig waren de Roosendaalsche en Steenbergsche Vliet van betekenis als waterweg voor het vervoer van suikerbieten, zand en grind.

Omstreeks 1850 liet de afwatering van het zeekleigebied nog veel te wensen over. Doordat de post-middeleeuwse aandijkingen ook op de bestaande riviertjes gingen lozen, kregen deze steeds meer water te verwerken. De oudere, meer landinwaarts gelegen polders ondervonden als gevolg daarvan toenemende lozingsproblemen.

Ten behoeve van een betere afvoer werd onder meer in 1906 de Mark en Dintel genormaliseerd en vonden in de jaren 1923-1927 verruimingswerkzaamheden plaats bij de Steenbergsche en Roosendaalsche Vliet. In de crisistijd van de jaren dertig werden in het kader van de werkverschaffing opnieuw verbeteringen aangebracht in de afwatering. Verder werd er in de periode 1850-1940 een groot aantal poldergemalen gebouwd. Aanvankelijk werden die nog door stoom aangedreven.

De minder efficiënte windwatermolens namen daardoor snel in aantal af (M.I.P. Brabants Kleigebied, 1990).

3.3 Natuur en cultuurlandschap

Het begrip landschap

Het begrip 'landschap' zorgt voor heel wat verwarring. Eigenlijk verstaan we daar allemaal iets anders onder, zo blijkt o.a. bij het lezen van beleidsnota's.

Wat is eigenlijk een landschap? Leenders geeft hiervoor twee definities:

- 1) Een landschap is een deel van de ruimte aan het aardoppervlak, dat bestaat uit een complex van relatiestelsels, ontstaan door de werking van gesteente, water, lucht, planten, dieren en de mens, en dat door zijn uiterlijke verschijningsvorm een te onderscheiden geheel vormt.
- 2) Het landschap is het zintuiglijke en hoofdzakelijk visueel waarneembare gedeelte van het aardoppervlak, dat zich uitstrekt tot aan de gezichtseinder, hetzij tot aan de ultieme skyline. Het wordt als een min of meer gestructureerd dynamisch geheel waargenomen.

De eerste definitie legt de nadruk op ecologische relaties in het landschap; de tweede meer op de waarneembare structuur. De eerste doelt tevens op de classificeerbaarheid (een te onderscheiden geheel). Bij classificeerbaarheid moeten we bijvoorbeeld denken aan: open/gesloten, oud of jong, of een polderlandschap.

Door tal van invloeden verandert het landschap voortdurend. Zelfs onder puur natuurlijke omstandigheden verandert het landschap: na een pioniervegetatie volgt een successie van begroeiing die leidt tot een climaxvegetatie, welke uiteindelijk weer zal vervallen. Daarna begint een nieuwe begroeiingsreeks. Zo zal bijvoorbeeld een ven uiteindelijk dichtgroeien en een veenplek worden.

Landschapsbouw is het doelbewust creëren van landschappen, of het 'verbeteren' daarvan door de mens. Dit gebeurde al vroeg bij de creatie van landgoederen en later bij de ruilverkavelingen. Het landschap kan van deze kunstmatige ingrepen nog getuigen: het bevat (cultuur)historische informatie (Leenders, 1996).

Natuur is voor tevredenen of legen.

En dan: wat is natuur nog in dit land?

Een stukje bos, ter grootte van een krant,

Een heuvel met wat villaatjes ertegen.

Wie kent ze niet, deze dichtregels van J.C. Bloem in zijn gedicht 'De Dapperstraat'? Echte natuur is hier schaars, want Nederland is grotendeels een 'gemaakt' land. Sterker nog, er is in heel Nederland geen gebied meer te vinden dat niet is ontstaan, of ten minste ingrijpend veranderd, als gevolg van menselijk handelen. Het laatste stukje 'oerbos' in Nederland, bij Beekbergen op de Veluwe, werd in 1871 feestelijk gekapt: eindelijk was de natuur volledig getemd. In die zin is heel Nederland dus 'cultuurlandschap'.

Al van oudsher heeft de mens het hem omringende land gebruikt en omgevormd. Heidellandschappen zijn doorgaans ontstaan onder invloed van de mens. Polders zijn helemaal een kunstmatige ontwikkeling. Tot circa 1900 verliep dit proces weliswaar gestaag, maar niet in hoog tempo. De ontwikkelingen zijn echter in een stroomversnelling geraakt na de Tweede Wereldoorlog door de toenemende industrialisatie en de bevolkingsgroei. De onbebouwde landschappelijke omgeving moest plaatsmaken voor industrieterreinen en stadsuitbreiding en daarmee kwam zowel de natuur als de cultuurhistorie in de gevarenzone.

In de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw werd het ‘natuurlijke’ landschap ‘ontdekt’ en werden de eerste beschermingsmaatregelen getroffen. In de jaren zeventig maakte de belangstelling voor het landschap deel uit van een bredere bewustwording van de bedreigingen waaraan de omgeving blootstond: het waren ook de jaren van het opkomend milieubesef. In deze jaren zien we bijvoorbeeld de proef om Nationale Landschapsparken te stichten: nog altijd de enige serieuze poging om in Nederland historisch gegroeide landschappen te beschermen. De Nationale Landschappen hebben het niet gehaald. In het algemeen konden de pogingen om cultuurlandschappen en de bijbehorende natuur in onderlinge samenhang te beschermen, de teruggang van beide niet keren. Daarop volgde een periode waarin delen van de natuurbescherming zich van het cultuurlandschap afkeerden. Men begon met veel succes nieuwe cultuurlandschappen in te richten die op natuurlijke landschappen leken en waarin geen plaats was voor landbouw en andere menselijke activiteiten. De Ecologische Hoofdstructuur vormde een succesvol en aansprekend concept, maar ging ten koste van de aandacht voor historische cultuurlandschappen en ging soms zelfs ten koste van de landschappen zelf. In de jaren negentig kwamen de historische cultuurlandschappen weer langzaam terug in de aandacht. Vanaf 1995 werden zaken op de Werelderfgoedlijst geplaatst als Schokland, de Stelling van Amsterdam en de molens van Kinderdijk en de Beemster, in feite allemaal cultuurlandschappen. In 1999 verscheen de Nota Belvédère, waarin vier ministeries de wens ontvouwd om ‘cultuurhistorie’, en met name de historische landschappen, een grotere rol te geven in de ruimtelijke ordening.

Een andere ontwikkeling was de grootschalige verstedelijkingsopgave, die werd geformuleerd in de Vierde Nota Extra (bekend onder de afkorting Vinex), een aanvulling op de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening waarin de rijksoverheid een grootschalig bouwprogramma introduceerde voor de periode 1995-2005. Anders dan in eerdere grootschalige bouwopgaven, zien we in deze periode allerlei aanzetten om erfgoed te integreren in de nieuwe wijken, als middel om de wijken een eigen gezicht te geven. Of, anders gezegd, om nieuwe bewoners van een nieuwe wereld te voorzien van een omgeving, van verhalen die de wijk anders dan de andere maken. Die pogingen maken deel uit van een bredere beweging van thematisering van stadswijken, bedoeld om een gevoel van gemeenschappelijkheid en een binding met de woonomgeving te bieden, door een verhaal te geven dat mensen over zichzelf willen vertellen (Renes, 2011).

Binnen de gemeente Moerdijk zijn enkele natuurgebieden aanwezig, die doorgaans onder invloed van activiteiten van de mens zijn ontstaan.

Sint Antoniegorzen

De Sint Antoniegorzen zijn voormalig buitendijkse, maar thans volledig bedijkte gorzen (1800-1900) direct ten noorden van de polder Sabina-Henrica, 2 km ten zuidwesten van Willemstad en 3 km ten noorden van Heijningen. De gorzen stonden in de negentiende eeuw ook bekend als Malthapolder. De vochtige gronden hebben een aangepast grondgebruik (voornamelijk extensief beweide grasland) en een duidelijke, nagenoeg onveranderde, perceelstructuur met parallelle ontwateringssloten. In het gebied bevindt zich een vaartrelict, oost-west getraceerd, van de Oude Heijningse Haven; noordelijk daarvan ligt de oude Limietsloot. Aan de zuidelijke zijde ligt aangrenzend de bedijking van de polder Sabina-Henrica, met parallel getraceerd de Fortweg, met Muralt-zeewering. Aan de noordelijke en oostelijke zijde grenst het gebied onmiddellijk aan de ter plaatse verhoogd aangelegde A29. De oorspronkelijk ten noorden aansluitende gorzen zijn vanwege de ophoging ten behoeve van de aanleg van de Deltawerken niet meer herkenbaar. Het gebied is een beschermd natuurgebied van 103 hectare en is in beheer bij Staatsbosbeheer.

Afbeelding 3: Willemstad, Sint Antoniegorzen

Vlaakenhoek

Vlaakenhoek is een natuurgebied van 54 hectare gelegen op 1 km ten zuidwesten van Willemstad. Het wordt beheerd door Staatsbosbeheer. Het is een gebied met jong loofbos, moeras en waterpartijen.

Buitengorzen aan het Hollandsch Diep

Langs de noordzijde van Polder de Ruigenhil ligt een gorzengebied, dat gedeeltelijk is bedijkt. Het grondgebruik (extensief grasland, relictten van rietlanden en -kragen, grienden, broekbossen en kreekrestanten) was voorheen aangepast aan de hoge waterstanden. De kleinschalige perceelsstructuur met ontwateringsloten is intact. Langs de Oostdijk en de Buitendijk komt enige verspreide buitendijkse bebouwing met woonhuizen en een enkel griendwerkershuis voor. De (gedeeltelijk) bedijkte gorzen langs het voormalige getijdengebied aan het Hollandsch Diep vormen een belangrijk relict van de hakhoutcultuur. Het gebied is 204 hectare groot en wordt beheerd door Staatsbosbeheer.

Afbeelding 4: Willemstad, buitengorzen langs het Hollandsch Diep

Sassenplaat

De Sassenplaat ligt ten noorden van het Industrierrein Moerdijk in het Hollandsch Diep. Het is een eiland met lage begroeiing en waterplassen. De plassen worden gevormd door kaden die rond het eiland zijn aangebracht. Het gebied is 41 hectare groot en wordt beheerd door Staatsbosbeheer.

3.4 Veen en zout

Veen: het bruine goud van West-Brabant

In de dertiende eeuw hadden de Vlaamse steden grote behoefte aan turf als brandstof, dat in de eigen omgeving inmiddels grotendeels was afgegraven. Hout uit de Vlaamse bossen was geen alternatief: ook die waren al zo geplunderd, dat de graaf van Vlaanderen zich genoodzaakt zag om een kapverbod in te stellen.

Daarom richtte men de blik noordwaarts op nog onontgonnen veengebieden. Vlaamse kloosters en rijke stedelingen investeerden geld, kennis en menskracht om de westbrabantse venen te exploiteren. De *'moertering'* was een winstgevende business. Veel van de tegenwoordige kernen danken hieraan hun ontstaan. De veengronden ('moeren') werden uitgegeven door de adel. De heer van Strijen, de hertog van Brabant en de graaf van Holland verkochten delen van hun 'wildernissen' waarin deze veenpakketten lagen. Vaak verkochten de kopers op hun beurt weer gronden of delen daarvan door aan anderen. In 1264 kocht ene Willem Bollaard een veengebied aan in Huijbergen. Hij was daarmee een van de voorlopers van honderden kapitaalachtige personen die in de tweede helft van de dertiende eeuw kleine of grote stukken veen verwierven ten behoeve van de turfwinning.

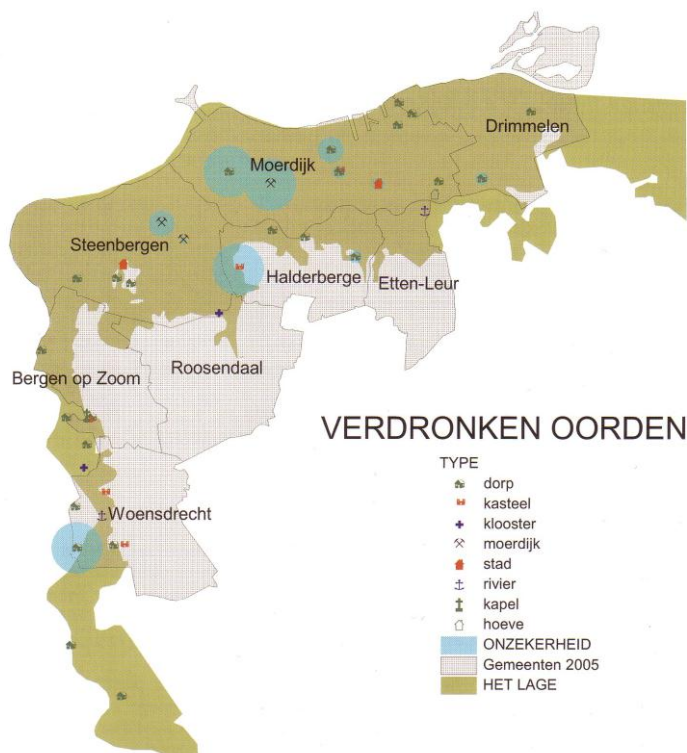
Aan de grootschalige turfwinning kwam omstreeks 1350 een einde, mede als gevolg van de verminderde vraag door bevolkingsterugloop (pestepidemie). Op steeds kleiner wordende schaal bleef de turfwinning voortbestaan tot in de negentiende eeuw.

Afgegraven veengebieden werden vaak tot cultuurgronden omgevormd, als de ondergrond daar geschikt voor kon worden gemaakt. Zo ontstonden bijvoorbeeld de Hoevensche Beemden al vóór 1250. Deze gronden waren in gebruik als hooi- en grasland. Waar de ondergrond vrijkwam na het afgraven van het veen, werden vaak boerderijen gesticht. In het zuidelijk deel bleef tot eind negentiende eeuw de heide overheersen, al dan niet gelegen op afgegraven veengronden (Van den Bulck, 2010).

De vervening kende echter ook een keerzijde.

Door de ontwatering begon het veen sterk in te klinken en kwamen de gronden steeds lager te liggen. Oprukkend zeewater vormde een bedreiging, vooral voor de buitendijkse gronden, waar al landbouwgrond was ontstaan in kleine poldertjes. In 1350 lag de zee al tot de lijn Oudenbosch-Zevenbergen. Inklinking en turfwinning hadden het lage deel van West-Brabant kwetsbaar gemaakt voor overstromingen. De dijken verzwakten door ontgraving van het veen en slecht onderhoud. Dit had tot gevolg dat een groot aantal dorpen voorgoed van de aardbodem verdween door enkele rampzalige stormvloeden. Zo verdwenen Niervaart ten noordwesten van Zevenbergen en Nieuwenbosch in de omgeving van Oudenbosch.

Vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw heeft Leenders uitgebreid onderzoek verricht naar de verdwenen veengebieden. Veel van wat we nu weten, is te danken aan zijn naspeuringen in archieven en veldwerk. Uit de resterende *'moercijnsen'* viel bijvoorbeeld te reconstrueren, dan de veenpercelen van boerenverveningen 1 tot 2 ha. groot waren (Leenders, 1989).

Afbeelding 5: Verdronken oorden in West-Brabant (bron: Kluiving, 2006)

Selnering

Naast turf werd uit het veen ook zout gewonnen. Het veen dat duizenden jaren eerder was ontstaan op het pleistocene dekzand, raakte steeds vaker door de zee overstroomd en later ook met klei bedekt door het opdringende water vanuit Zeeland. Daarbij werd het zoete water dat in het veen aanwezig was, door zout water verdrongen.

Dit zoute veen werd onder de klei weggegraven. Vaak gebeurde dat buitendijks.

Het zoute veen werd gedroogd en verbrand. De zoute as die daardoor overbleef, werd naar zogenaamde zoutketen vervoerd. Daar voegde men in grote kuipen zout water toe aan de as en verhitte men dit mengsel zo lang, tot het water was verdampt en zout overbleef.

Steenbergen dankt zijn welvaart vooral aan deze 'selnering' en zouthandel, naast turfwinning. Er kwam een einde aan deze manier van zoutwinning, toen men in de vijftiende eeuw ruw zout uit het Middellandse Zeegebied ging importeren (baaizout).

3.5 Ontginning

Gedurende de Vroege Middeleeuwen moet het westelijk deel van Noord-Brabant nog slechts schaars zijn bewoond. Het noordelijke veenmoeras leende zich slecht voor bewoning en agrarisch gebruik. De hoger gelegen gebieden, zoals de donken en hogere zandgronden, boden daartoe meer mogelijkheden.

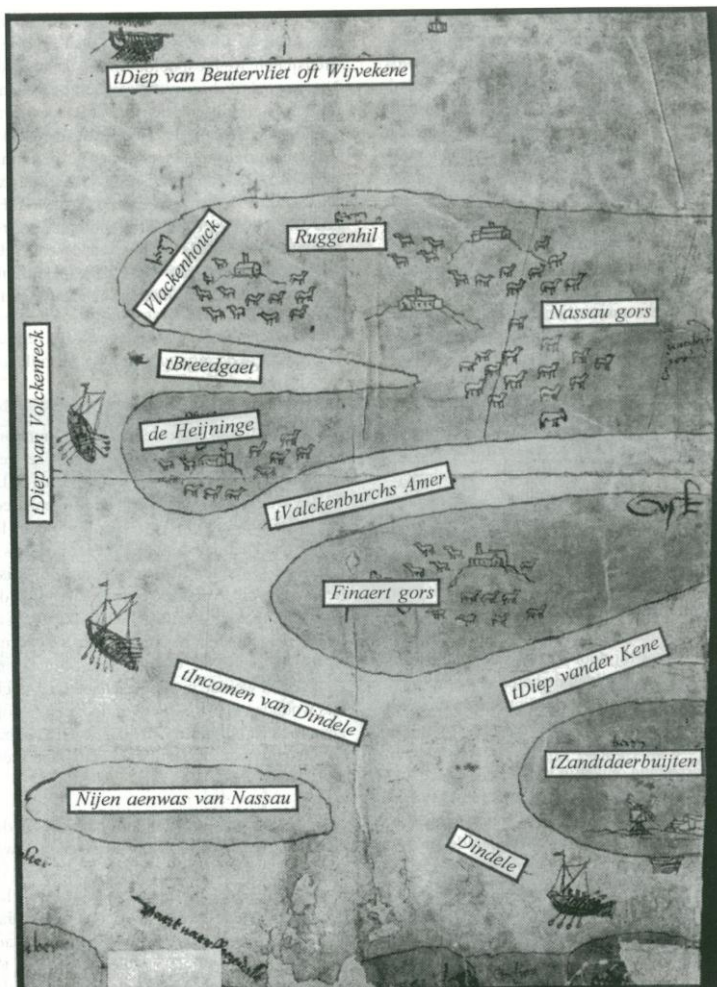
Tot in de Late Middeleeuwen lag in westelijk Noord-Brabant een uitgestrekt veengebied, dat werd doorsneden door veenstroompjes en door rivieren die van de hogere zandgronden naar de zee stroomden. De uitgifte van veenconcessies legde het gebied open. Aanvankelijk werden de veenpercelen vooral aangekocht door rijke ondernemers in de Vlaamse steden, waar de bevolkingsdruk almaar groter werd door de gestaag groeiende bevolking.

Daardoor ontstond meer behoefte aan brandstof. Turf bleek een goede vervanger voor het overal in de streek al gekapte brandhout en de eigen veenvoorraden in Vlaanderen waren inmiddels ook grotendeels ontgonnen. Zo ontstonden een soort veenkoloniën in het noorden, waaruit weer nieuwe plaatsen konden groeien als Steenberg, Zevenbergen, Leur, Oudenbosch en Roosendaal, maar ook inmiddels verdrinken plaatsen als Niervaart en Valkenburg (Leenders, 1996).

In de (huidige) Zonzeelse Polder was al in 1267 sprake van 'moertering', waarbij veen werd afgegraven voor de winning van zout en turf via zogenaamde 'petgaten'. Deze oude turfwinningssputten vormen nu aantrekkelijke plaatsen voor watervogels.

Vanaf 1250 vonden er in het Westbrabantse laagveengebied steeds meer inbraken door de zee plaats, met name in de vijftiende eeuw. Zeker de Sint-Elisabethsvloeden van 1421 en 1424 hadden een grote invloed op het landschap. De Sint-Elisabethsvloed van 1421 is de bekendste stormvloed. Ze dankt haar naam aan de heilige Elizabeth van Hongarije. (De ramp vond omstreeks haar naamdag plaats). De Grote Waard in het zuiden van Holland ging ten onder en het Hollandsch Diep ontstond. De Strijense Waard en het Land van Zevenbergen werden zwaar getroffen (Van der Ham, 2003). Het veen werd deels weggeslagen en deels overdekt door een dik pakket klei.

Wat overbleef was een soort waddenlandschap met slikken (klei- en zandplaten) en gorzen (met gras en ruigte begroeide gebieden), die tweemaal per etmaal te maken hadden met eb en vloed. De gorzen werden al spoedig in gebruik genomen als weidegebied voor schapen. Daartoe werden schaapsstellingen aangelegd, vluchtheuvels met daarop een schaapskooi, waar de kudde verbleef gedurende (hoge) vloed.

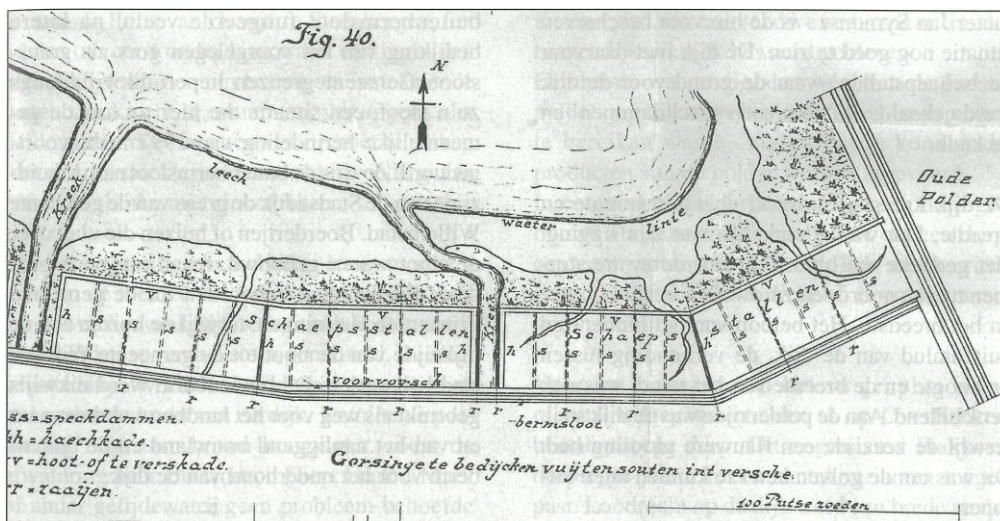

Afbeelding 6: Gorzen in West-Brabant ca. 1530 (bron: Van Mastrigt, 1999)

In het schorren- en slikkengebied van West-Brabant lagen in het verleden verscheidene 'stellen'. Een stelle is een hoogte die in een schorregebied aangelegd en veelal is opgeworpen als vluchtheuvel voor schapen. Indien in de stelle een drinkput is gegraven, dan spreekt men van een 'holle stelle'. Als gevolg van de inpolderingen verloren de vluchtheuvels hun functie. De meeste zijn in de loop der tijd verdwenen

Inpoldering

Vanaf het midden van de vijftiende eeuw begon men met het (opnieuw) inpolderen van het gebied. Het waren vooral de heren van Breda en van Bergen op Zoom (na 1533 Markies) die zich op de lucratieve business van het inpolderen stortten. Met de techniek van de inpoldering had men in Zeeland en Zuid-Holland al veel ervaring opgedaan. Er werd onderscheid gemaakt tussen 'opwaspolders' (inpoldering van gorzen die te midden van het water waren komen "opzetten" en aan alle kanten omringd waren door water) en de 'aanwaspolders' (op gorzen, die aan bestaand land of bestaande polders waren 'aangegroeid').

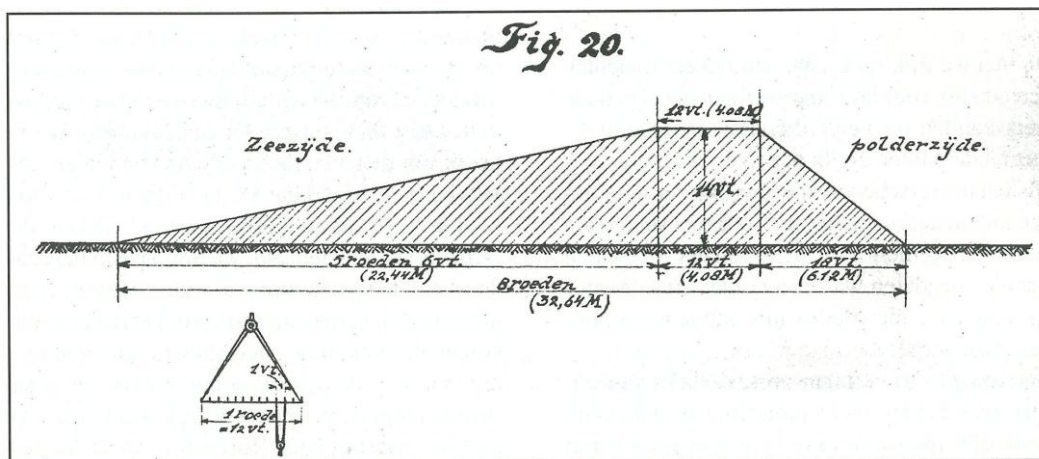

Afbeelding 7: Tekening te bedijken gors, naar A. Vierlingh (bron: Van Mastrigt 1999)

Zo mogelijk werd in één seizoen een gors omringd met een dijk die uit ter plaatse gestoken plaggen werd opgebouwd. Daarvoor waren grote aantallen dijkwerkers nodig, die soms van grote afstand toestroomden om zich als dagloner bij de bedijking te verhuren. Kritiek punt bij de bedijking was de afsluiting. De geul of geulen die tevoren vloedwater hadden aangevoerd en bij eb weer afgevoerd, moesten in één keer afgesloten worden. Daartoe werden grote hoeveelheden plaggen of zandzakken bij dood tij in het stroomgat gegooid. De daarna opkomende vloed bereikte het land niet en de polder kon droog worden. De afwatering van de polder werd geregeld door een sluis die automatisch dichtsloeg bij vloed en openklapte bij eb.

Inpolderingen, dijken en kaden

Zodra een gors hoog genoeg was opgeslibd, kwam het in aanmerking voor bekading of bedijking. Nadat toestemming voor bedijking was verkregen van de landsheer, werd een 'landmeter' aangenomen om een ontwerp te maken voor het dijktracé en een bestek voor dijk en kunstwerken. Vervolgens werd de bouw van de dijk aanbesteed. De dijken werden gebouwd van klei, of van zand afgedekt met klei. Het materiaal werd gegraven uit een strook van circa tachtig meter breedte buitendijks. De dijken werden in de loop van de tijd steeds zwaarder gebouwd. Aan de kant van de polder was de dijk steiler dan aan de zee kant. De nieuwe polders werden ingericht voor akkerbouw.

Afbeelding 8: Profieltekening zeedijk, naar A. Vierlingh (bron: Van Mastrigt, 1999)

Dijken liggen rond de polders in het noorden van de regio Zuidwest-Brabant en in het Brabantse Kleigebied. Onder 'kaden' verstaat Renes de zomerdijken, die vaak voorafgaan aan het leggen van de veel zwaardere winterdijk (Renes, 1985). Kaden treft men ook aan langs riviertjes, beken en enkele turfvaarten. Rondingen in een dijktracé wijzen op oude dijkdoorbraken. Dikwijls is hier nog een waterpartij in de vorm van een zogenaamd 'wiel' te vinden.

Op de Cultuurhistoriekaart zijn de namen van de verschillende polders opgenomen. Bovendien is een datering vermeld, waarbij een onderscheid is gemaakt tussen het jaar of de periode van bekading (aanduiding: *k*), het jaar of de periode van bedijking (aanduiding: *d*) en het jaar of de periode van herbedijking (aanduiding: *h*). Voor de datering is gebruik gemaakt van gegevens uit de studie van Renes en waterschapsgegevens uit het Regionaal Archief West-Brabant.

De dijken langs het Hollandsch Diep en het Volkerak zijn in cultuurhistorisch opzicht bijzonder vanwege het feit dat op de kruin van de dijk een 'muraltmuur' is geplaatst, die bestaat uit betonnen elementen. Op sommige plaatsen, bij toegangen tot het buitendijkse gebied, kon de muur worden gedicht met schotbalken. De goedkope wijze van dijkverhoging was een uitvinding van jonkheer ir. R.R.L de Muralt, hoofd Technische Dienst van het waterschap Schouwen tussen 1903 en 1913. Tijdens de watersnood van 1953 bleek deze wijze van dijkverhoging niet te voldoen. Na de watersnood heeft tussen Willemstad en Klundert een dijkversterking plaatsgevonden. Daarbij is aan de buitendijkse zijde tegen het dijktalud een wering van betonnen elementen aangebracht.

Afbeelding 9: Willemstad, muraltmuur op Oostdijk

De inrichting van de polders

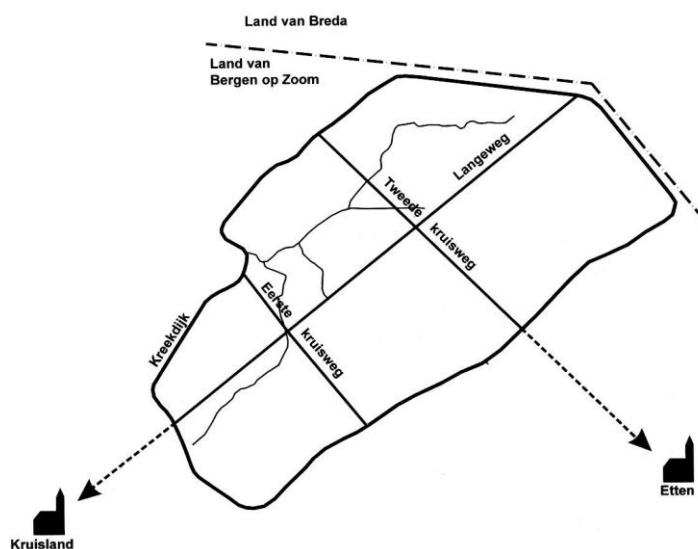
Als de grond drooggevalen was, kon de polder in gebruik worden genomen. Belangrijke elementen in de polderinrichting waren: de afwatering, de polderwegen, de verkaveling en de boerderijen. Voor de afwatering maakte men zoveel mogelijk gebruik van de bestaande kreek. Deze hadden immers in de natuurlijke situatie bij eb het gors ontwaterd en lagen dus al gunstig voor de afwatering. De detailafwatering werd gegraven op basis van de geprojecteerde verkaveling. Veel polders vertonen nog steeds de oorspronkelijke inrichting. In de meest uitgewerkte vorm is er een patroon van grote vierkanten, gescheiden door wegen en verdeeld in regelmatige stroken. De boerderijen staan verspreid. In de grotere polders is vaak een dorp gesticht.

Lange weg

Een 'lange weg' is een weg die in de lengterichting van een polder is aangelegd en dienst doet als hoofdontsluiting. Bij de oudere polders werden deze wegen gericht op herkenningspunten in de omgeving, bij jongere polders werd een planmatige opzet gekozen, waarbij lange wegen en kruiswegen zodanig werden aangelegd dat een regelmatig patroon tot stand werd gebracht. De lange wegen op de Cultuurhistoriekaart zijn opgenomen op basis van de publicatie 'De Lange Weg – De ontwikkeling van de polderinrichting in westelijk Noord-Brabant'. (Cuijpers, 2003).

Bij de inrichting van de polder van Fijnaart (1548) werden de lange weg en de kruiswegen loodrecht op elkaar geplaatst. Bij de inrichting van de polder van Ruigenhil (1561), later Willemstad genoemd, werden twee lange wegen aangelegd, die echter niet parallel aan elkaar lagen. Bij de inrichting van de polder van Dinteloord (1605/1606) werden twee evenwijdige lange wegen aangelegd en vier kruiswegen die allemaal loodrecht op de lange wegen staan.

Bij de aanwasypolders was de inrichting veel eenvoudiger. De dijk werd gebruikt als hoofdontsluiting. Men legde hoogstens een dwarsweg aan waar de lengte van de dijk te lang werd. Er werden vaak geen of hoogstens één boerderij gebouwd in de aanwasypolders.

Afbeelding 10: Standaardbuiten, langeweg en kruiswegen in polder Het Oudland

Percelering en verkaveling

Onder 'percelering' verstaan we de wijze waarop het cultuurlandschap in percelen of gebruikseenheden is ingedeeld. De percelering is een belangrijke bron van informatie voor het verkrijgen van inzicht in de historische ontwikkeling van het landschap. De vorm van de afzonderlijke percelen geeft inzicht in de ontstaanswijze, 'Verkaveling' betreft de verdeling van eigendommen over het landschap, waarbij ieder eigendom uit een of meerdere percelen bestaat. De aaneengelegen percelen vormen samen een kavel. Bij grootscheeps opgezette en georganiseerde ontginningswerken ontstonden vaak systematische perceleringspatronen.

Afbeelding 11: Standdaarbuiten, percelering einde 16e eeuw naar kaart van Jan Sijmonszn. (bron: Historisch Centrum Markiezenhof, id.nr. ARR-D356)

De vakken tussen de polderwegen werden strookvormig verkaveld. De breedte van de stroken kon variëren, zodat er een zekere flexibiliteit in de kaveloppervlakten was. Boerderijen werden op de kavels, meestal aan de kant van de dijk gebouwd of op de oeverwallen langs de ingedijkte krekken.

3.6 Grondgebruik Brabants Kleigebied

De noordwestelijke zeekleipolders bestaan overwegend uit lichtere gronden, die na de grote overstromingen in de Late Middeleeuwen (veertiende en vijftiende eeuw) zijn bedijkt en ontgonnen. De meer zuidelijk gelegen polders en het zeekleigebied ten oosten van de lijn Moerdijk-Terheijden hebben wel van deze overstromingen te lijden gehad, maar de inrichting dateert hier nog goeddeels van voor die tijd. Met name in de oostelijke polders ligt op veel plaatsen nog veen onder de klei. Deze relatief zware gronden waren minder goed ontwaterd, waardoor de oppervlakte grasland hier groter is. De bedrijfsvoering was er veelal gericht op veeteelt. Enkele polders, onder meer ten zuiden van Moerdijk, waren praktisch geheel in gebruik als weidegrond. De verkaveling van deze gebieden was typerend voor een veen-ontginningslandschap: kleinschalig met afwisselend regelmatige en onregelmatige stroken.

Afbeelding 12: Willemstad, Polder De Ruigenhil vanaf de Oostdijk

Op de zeekleigronden overheerste de akkerbouw. Gemengd bedrijf kwam er maar weinig voor. De belangrijkste landbouwproducten waren tarwe, meekrap, aardappelen, vlas en koolzaad. In het westelijk deel van het zeekleigebied lag het percentage akkerland hoger dan in het oostelijk deel. Dit hield verband met de slechtere ontwatering en de mindere bodemkwaliteit van het oostelijk deel. De verkaveling van de akkergronden bestond uit regelmatige blokken en stroken. Grasland was vooral te vinden in de lagere delen van de polders en langs de kreekbeddingen. Een deel hiervan was in gebruik als weidegrond voor de paarden. Langs de riviertjes lagen graslandgronden die voor de melkveehouderij en als hooiland werden gebruikt. Buitendijks lagen gorzen en slikken, die nog niet in percelen waren verdeeld.

Hoewel er in het noordwesten van Brabant gedurende de tweede helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw nog enig nieuw land werd ingepolderd (o.a. de Prins Hendrikpolder tussen Eendracht en Volkerak) onderging het areaal cultuurland in het zeekleigebied hierdoor relatief weinig uitbreiding. Belangrijker waren de veranderingen in bodemgebruik en bedrijfsvoering op de reeds eerder ingepolderde gronden. Zo verdween in de jaren 1870-1890 de meekrapcultuur uit dit gebied.

In de achttiende eeuw vormde de *meekrapteelt* een belangrijke bron van inkomsten in de Zeeuwse en Brabantse kleigebieden. De meekrap, ook wel 'mee' of 'mede' genoemd, is een plant die van oorsprong voorkomt aan de oostkant van de Middellandse Zee, in Klein-Azië. Van deze plant worden de wortels gedroogd en fijngestampt. Het daaruit verkregen rode poeder vormde lange tijd een grondstof die gebruikt werd bij het verven van textiel. De wortels werden in november uitgestoken en naar de 'meestoof' vervoerd voor verdere bewerking (Caspers, 2012). Door stagnatie in de katoenproductie en vooral door de ontwikkeling van synthetische verfstoffen was de teelt van dit gewas omstreeks 1885 zo goed als verdwenen. Met de meekrapteelt verdwenen ook de meestoven in plaatsen als Fijnaart, Standdaarbuiten en Zevenbergen.

In dezelfde periode kwam tevens een einde aan de koolzaadteelt, onder meer omdat voortaan minerale petroleum en gas voor verlichting werden gebruikt. Het verdwijnen van deze gewassen werd gecompenseerd door de snelle opkomst van de teelt van *suikerbieten*. Door overheidssteun voor suikerfabricage uit beetwortels (in de vorm van een gedeeltelijke vrijstelling van accijns in 1858) kreeg de verbouw van suikerbieten een belangrijke stimulans.

De lage graanprijzen tijdens de grote landbouwcrisis in de jaren tachtig van de negentiende eeuw droegen eveneens bij aan deze snelle opkomst. De voorkeur voor noordwest-Brabant hield verband met de aanwezigheid van goede landbouwgronden en vooral ook de aanwezigheid van voldoende water, dat niet alleen van belang was voor het transport van het product, maar ook vanwege de juiste kwaliteit om in de suikerfabricage te gebruiken. De eerste bietsuikerfabriek in Nederland werd in 1858 in Zevenbergen geopend en sloot in 1987. Ook in Steenberg, Dinteloord, Oud Gastel en Standdaarbuiten verrezen suikerfabrieken. Vanwege deze concentratie kreeg Noordwest-Brabant samen met Zeeland de naam van ‘Suikerhoek’.

Afbeelding 13: Zevenbergen, voormalige Coöperatieve Suikerfabriek

De haven van Noordschans vormde een belangrijke schakel in het transport van suikerbieten naar de fabrieken in Zevenbergen, Dinteloord en Puttershoek. Deze haven is ontstaan aan het eind van de achttiende eeuw, toen de iets zuidelijker gelegen Klundertse haven door verzanding nagenoeg onbereikbaar was geworden.

In het Brabants Kleigebied was ook de *vlasteelt* van belang, met name in de omgeving van Noordhoek. Dit bewerkelijke gewas is lange tijd in de streek geteeld. Het Nationaal Vlaserij- en Suikermuseum is gevestigd aan de Stoofdijk 1a in Klundert. Ook in Noordhoek is een vlamuseum. De naam van de buurtschap Zwingelspaan zou nog verwijzen naar de vlasbewerking.

Een andere ontwikkeling was de uitbreiding van de tuinbouw. Ten westen van de lijn Moerdijk-Terheijden kwam vooral de *fruitteelt* op, met name op de kalkrijke zavelgronden in de omgeving van Willemstad en Fijnaart. Aangezien het grootste deel van het areaal tuinbouwgronden deel uitmaakte van bestaande akkerbouwbedrijven, bracht deze ontwikkeling geen grote veranderingen teweeg in de verhouding tussen akkerland en grasland.

Hoewel het Brabants Kleigebied tot op heden zijn agrarisch karakter behouden heeft, hebben zich na 1940 ontwikkelingen voorgedaan die van invloed zijn geweest op het grondgebruik. Binnen het westelijk deel van het zeekleigebied heeft de tuinbouw (fruitteelt) zich snel verder uitgebreid. Akkerbouw bleef hier echter de belangrijkste plaats innemen.

In het oostelijk deel zijn de melkveehouderij en de zuivelbereiding meer op de voorgrond getreden. De overschakeling op motortractie heeft ervoor gezorgd, dat kuilgras in de plaats kwam voor hooi als veevoer en dat spoedig een einde kwam aan de hooibouw. Een zeer belangrijke en voor de landschappelijke afwisseling nadelige ontwikkeling vormde het proces van ruilverkaveling of landinrichting. Praktisch het gehele zeekleigebied heeft hierdoor een ingrijpende schaalvergroting ondergaan. De blokverkaveling van de westelijke polders maakte daarbij plaats voor een indeling in grote rechthoekige/strookvormige percelen. De kleinschalige strokenverkaveling van het oostelijk deel bleef ook niet onaangetaast. Door kavelvergroting is nog slechts op enkele plaatsen de oude middeleeuwse veenverkaveling herkenbaar. Ook de zandgronden langs het zeekleigebied werden herverkaveld. Verder eisten nieuwe stads- en dorpsuitbreidingen de nodige ruimte op.

Tussen Klundert en Moerdijk werd langs het Hollandsch Diep een zeer omvangrijk industrie-terrein met een aantal insteekhavens aangelegd. De zestiende-eeuwse polderverkaveling verdween onder het opgespoten zand. De toename van het autoverkeer vormde de aanleiding tot de aanleg van enkele auto(snel)wegen die het zeekleigebied in de lengte en in de breedte doorsnijden. Tenslotte werd na 1940 een tweetal nieuwe waterwegen gegraven, te weten de Schelde-Rijnverbinding en het Mark-Vlietkanaal (M.I.P. Regio Brabants Kleigebied, 1990).

3.7 Nederzettingsontwikkeling

Van de oudste bewoning is weinig bekend. Het karakter van de occupatie in de Vroege Middeleeuwen kan het best beschreven worden als sporadische kleine ontginningseilandjes. In de Karolingische periode (750-1000) zette de geleidelijke en trage occupatie van de streek door. Bewoning is bekend op de Hoge Rand van Bergen op Zoom, met name bij Woensdrecht, en de zandopduikingen (donken) langs de Mark. Schriftelijke gegevens uit deze periode zijn schaars. De oudste plaatsnamen dateren wel uit deze periode. Zonzele en Vlassele bij Terheijden kunnen al oude plaatsnamen zijn. (Leenders, 1996).

De aanwezigheid van uitgestrekte veen- en moerasgronden maakte het gebied te nat om in gebruik te nemen. Op de hogere en droge plekken treffen we dan ook de oudste nederzettingen aan. Na 1200 raakte de bewoning van het gebied in een stroomversnelling dankzij de turfontginning. Bij de nieuwe dorps- of gehuchtstichtingen zijn er enkele die een zekere planmatige aanleg vertonen.

We kunnen onderscheid maken in: bewoning van het zandgebied (I), bewoning van het voormalige veengebied (II), bewoning op de overgangszone van zand naar klei (III) en bewoning van het kleigebied (IV). De vijfde categorie, bewoning in het rivierkleigebied, komt binnen de gemeente Moerdijk niet voor.

I Bewoning van het zandgebied

De oudste nederzettingen liggen in dat gedeelte van het huidige zandgebied, dat vroeger niet door veen overdekt is geweest. Een agrarisch gehucht of nederzetting bezat een eigen akker, eigen beemden en een stuk '*gemene gronden*', die gemeenschappelijk konden worden gebruikt.

II Bewoning van het voormalige veengebied

De ontginning van het veen en de daarmee gepaard gaande bewoning heeft wel sporen nagelaten in het landschap. De dorpen en gehuchten in het voormalig hoogveengebied kunnen we aanduiden als '*veenhoevennederzettingen*'. De eerste fase van deze nederzettingen werd veelal gekenmerkt door akkerbouw op veen. De structuur van de bebouwing was lintvormig, met haaks daarop een strokenverkaveling. Nadat de landheer concessies had verstrekt tot turfwinning, werd in enkele eeuwen tijd praktisch alle veen afgegraven. Op het onderliggende zand diende men na afloop van de vervening opnieuw een bestaan op te bouwen. De lineaire structuur werd daarbij meestal wel gehandhaafd. De strokenverkaveling werd vervangen door een opdeling in blokken.

III De overgangszone van zand naar klei

Langs de noord- en westrand van het zandgebied liggen smalle overgangszones naar de zeekleigronden. De nederzettingen liggen hier op enigszins hellend terrein. Vanwege een van oorsprong vermoedelijk systematische lineaire opzet, noemt men dit ook wel '*randhoevennederzettingen*'. De boerderijen zelf lagen langs de weg, midden op hun grondbezit. Het bouwland lag op zand, het weiland op klei. Een voorbeeld van dit type is Hoeven. Veel randhoevennederzettingen hebben zwaar te lijden gehad van oorlogsverwoestingen, met name in de zestiende eeuw. Soms bleef een sterk uitgedunde buurt over, zoals in het geval van Woensdrecht. Bij herbouw van de dorpen concentreerde men deze vaak rond een bepaald punt, bijvoorbeeld de kerk of een molen.

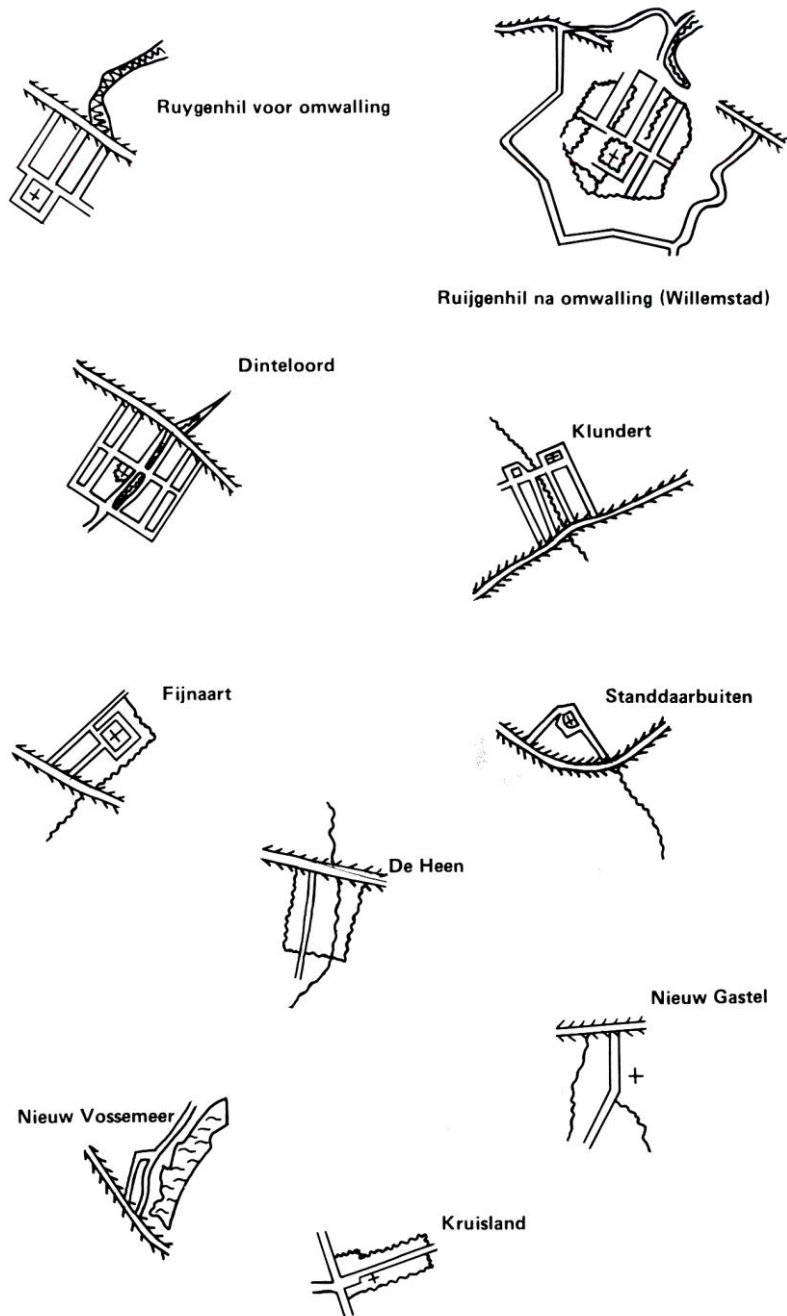
IV Bewoning van het kleigebied

De bebouwing in de kleipolders is van een heel ander karakter dan de bebouwing in het zandgebied. De dijken vormden daarbij vaak het aanknopingspunt. Vooral op punten waar twee dijken op elkaar aansloten, ontstonden gehuchten. Daarnaast werden opzettelijk dorpen gesticht. Deze vertonen een min of meer vaste plattegrond en hebben een karakteristieke ligging. Agrarische bebouwing komt in deze kernen nauwelijks voor. Ze liggen vaak op een punt waar een kreek is afgedamd. De oeverwallen langs de kreek vormden een gunstige locatie om te wonen, terwijl het buitendijkse deel van de kreek als haven kon worden benut. Veel van de oudste polders lagen op eilanden en waren slechts over het water bereikbaar. Ook werden agrarische producten via de haven afgevoerd. Het binnendijkse deel van de kreek kon worden gebruikt voor afwatering van de polder.

De boerderijen werden gebouwd op de bijbehorende grond en kwamen daardoor verspreid in de polder te staan. Als de kavel grensde aan een kreek met duidelijke oeverwallen, werd de boerderij bij voorkeur op de oeverwal geplaatst. Op deze iets hoger gelegen plekken kwam de minste wateroverlast voor. Boerderijen staan ook wel aan de dijk, of aan de andere ontsluitingen. Ligging aan de landzijde van de buitendijk had het voordeel van de korte afstand tot de gorzen, waar het vee kon worden geweid. De bermsloot achter de dijk zorgde daarbij voor een goede ontwatering (Renes, 1985).

Bij *dijknederzettingen* is de bebouwing tegen het talud van een dijk gebouwd. De huizen staan in lintbebouwing langs de dijk, vaak met een onderhuis aan de voet van de dijk. Bij zeedijken stonden de dorpswoningen en boerderijen langs de binnenkant van de dijk. Na aandijking werd uitbreiding van het dorp aan de andere zijde mogelijk. De dijkdorpen hebben een lineaire plattegrond zonder duidelijk centrum. Voorbeelden van dijkdorpen zijn Oudemolen, Noordhoek en Zevenbergschen Hoek. Ook langs de dijken ten oosten van de kernen Helwijk en Heijningen zijn (in de twintigste eeuw) langgerekte bebouwingslinten met dijkwoningen ontstaan.

De dorpen werden vaak opgezet volgens een vast plan, waarbij loodrecht op de dijk een brede straat werd aangelegd, de voorstraat. Deze eindigde in een kerkring: een ringvormige – later rechthoekige – straat waarbinnen de kerk stond. Aan de voorstraat bevonden zich de belangrijkste huizen, vaak aaneengesloten. De voorstraat was extra breed om het houden van een markt mogelijk te maken. Twee parallelwegen, de achterstraten, ontsloten de erven van deze huizen aan de achterzijde. Omdat dit dorpsstype voor het eerst is beschreven voor het eiland Flakkee, waar het waarschijnlijk werd ontwikkeld, wordt dit wel het *'Flakkeese type'* genoemd. Het verspreidde zich met de voortgang van de inpolderingen. Ook de dorpen die in de nieuwe polders in westelijk Noord-Brabant werden gesticht, zijn van dit type. Van het hoofdtype zijn een aantal varianten afgeleid. (Renes, 1985).

Afbeelding 14: Dorpen van het Flakkeese type in West-Brabant (Renes, 1985)

Een typisch voorbeeld van dit dorpstype is te vinden in Fijnaart. Het oudste voorbeeld in West-Brabant is Standdaarbuiten, waar de voorstraat vrij schuin op de dijk geplaatst is en de kerkring min of meer ovaal is. Latere typen laten behalve de voorstraat ook parallel daaraan lopende achterstraten zien. In Klundert is de voorstraat vlak langs een stuk ingedijkte kreek gelegd, waardoor er een binnenhaventje ontstond. Dit type wordt als afgeleide van het Flakkeese type beschouwd. In de loop van de zeventiende eeuw verwaterde het type een beetje en werd het meer als inspiratiebron, dan als blauwdruk gezien. Moerdijk is een voorbeeld van zo'n late verschijningsvorm van het type.

Afbeelding 15: Fijnaart, Voorstraat in 1903 (bron: collectie G. de Bruijn, Sint Willebrord)

Bijzondere vermelding verdient Willemstad. Deze nederzetting werd als Flakkees dorpstype onder de naam Ruigenhil gesticht met een voorstraat, een vierkante kerkplaats en twee achterstraten. In de zeventiende eeuw werden de vestingwerken aangelegd en werd het dorp tot stad verheven. Het dorpstype bleef echter in de stedelijke structuur herkenbaar.

3.8 Infrastructuur

Verkeer

Op de vroeg ontgonnen zandruggen bestond een dicht wegennet van onverharde landwegen. Het wegtracé werd meestal bepaald door elementen in het landschap, zoals het verloop van zandruggen, beekdalen of verkavelingspatronen. Alleen de wegen over heidevelden hadden een kaarsrecht verloop. In de kleigebieden in het noordwesten volgde het wegtracé de kruinen van polder- of rivierdijken, zoals tussen Fijnaart-Standdaarbuiten en Klundert-Zevenbergen. Oudere, onverharde interlokale wegen verbonden in Zuidwest-Brabant Antwerpen met Roosendaal, Dinteloord, Bergen op Zoom, Willemstad en – via het Moerdijkse veer – met Rotterdam. In de omgeving van Hoeven is een deel van de oude verbinding van Antwerpen via Breda naar Moerdijk nog terug te vinden als de Antwerpse Postbaan (Michels, 1993).

Het patroon van *wegen, paden en straten* is meestal kenmerkend voor de oorspronkelijke structuur van een stad of dorp. Het oorspronkelijke straten- en wegenpatroon blijft vaak geheel of gedeeltelijk herkenbaar. Dit patroon hangt ook samen met de geschiedenis van een stad of dorp. Aan de hand van het verloop van wegen en paden is het mogelijk, het landschap te analyseren. Het verloop van wegen, paden, gangen, stegen en straten vertelt iets over het alledaagse leefpatroon door de eeuwen heen. (Van den Eerenbeemt, 2004).

Wegen

'De straten in de kom van de groote gemeenten niet medegerekend, waren omstreeks 1839 in Brabant geen andere kunst- of verharde wegen aanwezig, dan de groote Rijkswegen, die de voornaamste plaatsen uit de eigen provincie onderling en met die van de naburige gewesten verbond.' (citaat: H. van Schevichaven in het Gedenkboek van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, 1897).

In 1897 was die situatie inmiddels drastisch veranderd, mede dankzij het ontstaan van de nieuwe staat België in 1839. Daardoor kwam de provincie Noord-Brabant strategisch aan de rand van het land te liggen. De rijkswegenaanleg werd van militair belang. Ingenieur Van Schevichaven kon dan ook trots melden; *'Het net der kunstwegen in de provincie Noordbrabant nadert zijne voltooiing; van de 184 (!) gemeenten zijn nog slechts een drietal, en natuurlijk de kleinste en minstvermogende, niet aan het wegennet aangesloten'*.

Naast de rijkswegen lagen er toen ruim 760 km aan provinciale verharde wegen, waarvan zo'n 210 km bestond uit klinker- en bijna 70 km uit keiwegen. De overige waren grind- en steenslagwegen.

Bij de polders in het kleigebied werd het wegenpatroon het eerst ontworpen. Bij de grotere polders bestond dit meestal uit een centrale weg met loodrecht daarop een aantal zijwegen. De polder werd door deze wegen verdeeld in een aantal vierkanten, die vervolgens werden verdeeld in strookvormige percelen (Renes, 1985).

De aanleg van wegen was tot aan de Franse Tijd vooral een zaak van de steden en waterschappen geweest. Over het algemeen waren de wegen onverhard. Ze volgden de lijnen van het landschap. De *keiweg* was een nieuwe ontwikkeling. Deze werd aangelegd via een nieuw tracé, dat kaarsrecht door het landschap liep. De wegberm werd aan weerszijden met bomen beplant. Tijdens de aanleg werden vaak kerktorens als richtpunt genomen. Dit worden wel 'Napoleonswegen' genoemd. Het waren de snelwegen van die tijd. Het militaire belang stond daarbij voorop. Koning Willem I nam de wegenplannen van Napoleon over en paste ze aan de nieuwe situatie van een Nederlands-Belgisch koninkrijk aan. Noord-zuid verbindingen bleven van groot belang. Zo stond in 1816 o.a. de wegverbinding van Willemstad via Steenbergen en Bergen op Zoom naar Antwerpen gepland. Provincie en gemeenten lieten eveneens wegen aanleggen en ontvingen daarvoor subsidie. Door geldgebrek moest de koning noodgedwongen zijn ambitieuze wegenplan beperken. Omdat keien hier moesten worden ingevoerd en de aanleg van een bestrating veel geld kostte, stagneerde de aanleg soms. De keien (ook wel *kasseien* of *kinderkopjes* genoemd) vormden een duurzame wegverharding. Ze waren buitengewoon slijtvast, vergden weinig onderhoud en bleken bestand tegen zwaar verkeer (al gleden de paarden er soms wel op uit). De keien waren afkomstig uit Belgische of Duitse steengroeven en werden speciaal op maat gemaakt.

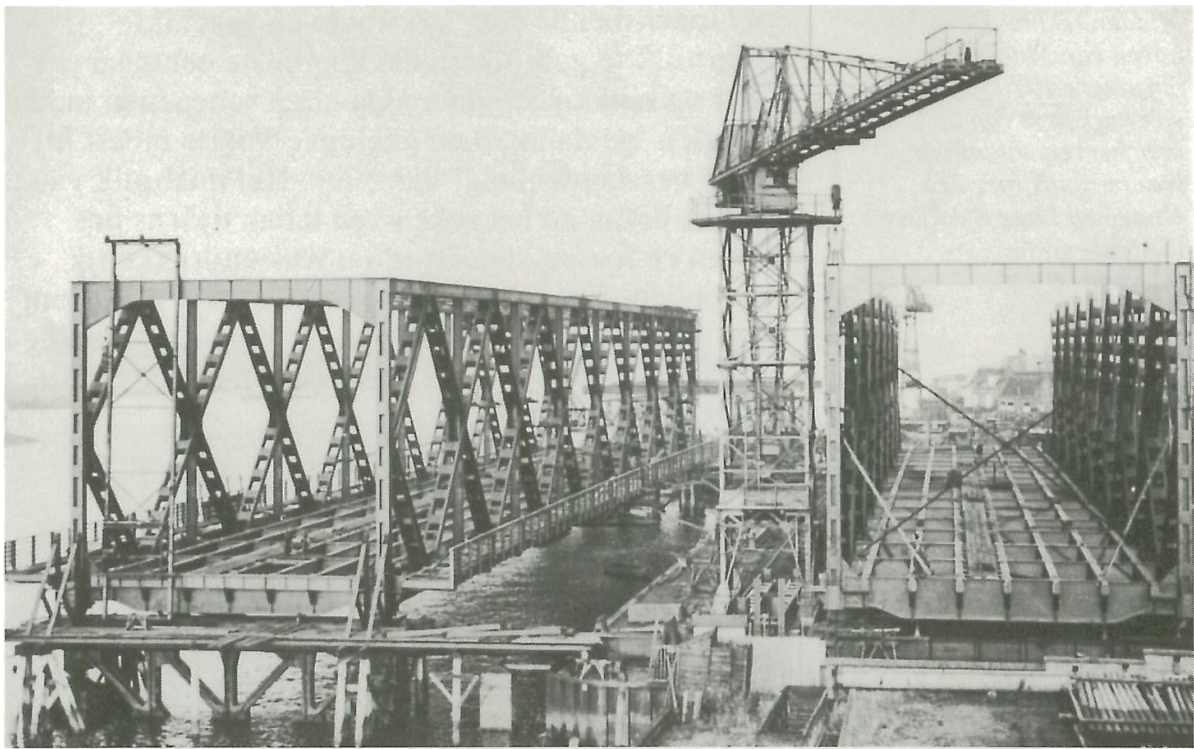

Afbeelding 16: Langeweg, Hamseweg

Als alternatief voor keien kwam in Nederland de *klinkerweg* veel voor op de grote en doorgaande wegen. De klinkers werden gebakken in de steenfabrieken, met name langs de grote rivieren en verschilden van maat afhankelijk van de streek. In tegenstelling tot de keienwegen vergden klinkerwegen veel onderhoud. Ze waren niet goed bestand tegen zwaar verkeer. Ook verschilde de kwaliteit nogal. De toename van het goederenvervoer door de industrialisatie vergde betere wegen. Vanaf omstreeks 1900 werd daarom al met methoden geëxperimenteerd om de weg in aanleg te verbeteren, zoals het inwalsen van steenslag en grind. Er verschenen nu ook fietsstroken.

Met de komst van de auto moest opnieuw het wegdek worden aangepakt; de keienwegen raakten in onbruik en klinkers werden niet langer voor de grote doorgaande wegen gebruikt. Van de vele kilometers keiweg zijn nu nog slechts stukjes terug te vinden, vrijwel altijd voorzien van klinkerstroken en omzoomd door bomen. Laten we er zuinig op zijn! (Ten Horn-van Nispen, 2004)

In 1926 gebruikte men gebitumineerde steenslag als wegverharding. Zeven jaar later waren alle Brabantse steenslag- en grindwegen geasfalteerd. In 1927 werd het eerste Rijkswegenplan vastgesteld. Dit hield onder meer in, dat het verkeerswegennet werd uitgebreid met bruggen. Zo werd in 1936 de Moerdijkbrug over het Hollandsch Diep aangelegd, ter vervanging van het pontveer bij Moerdijk. Nog vóór de Tweede Wereldoorlog werd de eerste betonweg bij Hoeven geopend (Michels, 1993).

Afbeelding 17: Moerdijk, bouw verkeersbrug in 1936 (bron: Streekarchief Nassau-Brabant)

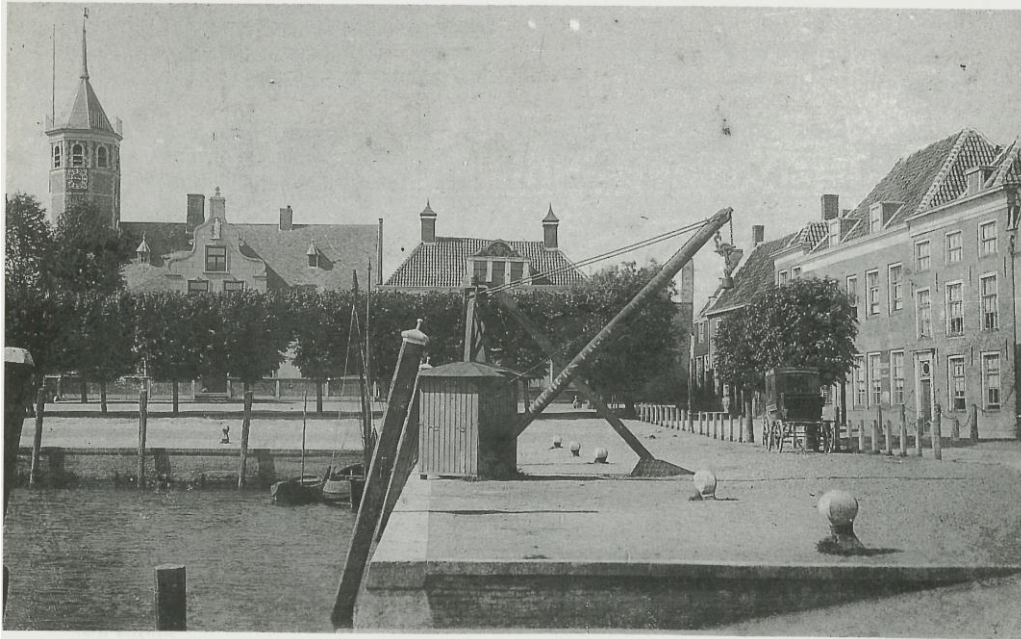
Waterwegen en havens

Van oudsher is Noord-Brabant arm geweest aan bevaarbare waterwegen. De oude smalle turfvaarten waren slechts bevaarbaar voor schuiten met een geringe diepgang. De turfvaarten dateren uit de periode 1250-1750 en dienden voor het vervoer van turf naar plaatsen waar de turfschuiten hun vracht konden overladen op waterschepen met meer diepgang.

Veel turfvaarten zijn na de afloop van de vervening vervallen. Van enkele verdwenen vaarten is het tracé nog herkenbaar in de vorm van een weg, bijvoorbeeld de Langeweg naar Zevenbergen. In het westen konden niet te zware schepen wel de Mark, Dintel en Vliet opvaren. Vooral tijdens de bietencampagnes van de suikerfabrieken werden de vaarwegen druk gebruikt. Tussen 1913 en 1915 werd het Markkanaal aangelegd, in 1983 het Mark-Vlietkanaal.

Om de waterhuishouding van rivieren, kanalen en waterlopen te kunnen beheersen, is een groot aantal kunstwerken nodig. Dijken en kaden beheersen de waterstroom, stuwen en sluizen houden het water op de juiste hoogte en in de polders bemalen molens en gemalen het overtollige water. Op plaatsen waar het landverkeer hinder ondervindt van het water, worden bruggen, tunnels, viaducten, dammen of duikers gebouwd. Ook waar spoorwegen of verkeerswegen elkaar kruisen, kunnen dergelijke kunstwerken uitkomst bieden.

Door de kennis van nieuwe technieken en materialen trad in de negentiende eeuw schaalvergroting op. Bakstenen sluizen werden vervangen door betonnen exemplaren; poldermolens door stoomgemalen, die op hun beurt weer plaats maakten voor diesel- en elektrische gemalen. In de periode 1900-1930 werden verschillende veerpontjes vervangen door bruggen. Door het steeds zwaarder wordende verkeer moest in de eerste helft van de twintigste eeuw al een aantal oudere oeververbindingen worden vervangen.

Afbeelding 18: Willemstad, Haven in 1905 (bron: Streekarchief Nassau-Brabant)

Voor veel West-Brabantse steden en dorpen was de haven in het verleden de belangrijkste levensader. In de meeste gevallen werd een kreekrestant na de inpoldering als zodanig gebruikt. Bij de dorpen van het Flakkeese type lag de haven buitendijks, in het verlengde van de Voorstraat. Soms verloor een haven zijn functie, bijvoorbeeld doordat ze als gevolg van voortgaande inpoldering binnendijks kwam te liggen. Bij belangrijke handelscentra als Steenbergen, Zevenbergen, Klundert en Oudenbosch bestond de haven uit een brede vaart, die leidde naar één of meerdere van de buitenwateren (Hollandsch Diep, Dintel, Mark en Steenbergsche Vliet).

In de twintigste eeuw is een aantal havens gedempt. De ligging van de oude haven van Zevenbergen, die begin jaren zeventig werd gedempt, is tegenwoordig nog herkenbaar in het tracé van de straten Zuidhaven en Noordhaven. Ook in Standdaarbuiten is de gedempte haven nog herkenbaar in de stedenbouwkundige structuur als de Veerstraat.

De haven van Moerdijk is van groot belang geweest, vanwege de veerdienst die hier lange tijd heeft bestaan. Ook was dit de thuishaven van de vissersvloot op het Hollandsch Diep. Met de komst van de verkeersbrug in 1936 verloor ze haar betekenis.

Sluizen en gemalen

Voor de bedijkingen in West-Brabant is Andries Vierlingh (ca. 1507-1579) van grote betekenis geweest. Hij was onder meer dijkgraaf van de Graaf Henricuspolder bij Steenbergen. Vierlingh stond alom bekend vanwege zijn deskundigheid op het gebied van waterwerken. Tegenwoordig worden de door hem omstreeks 1576 geschreven boeken over inpolderingen nog steeds geraadpleegd. Zijn *'Tractaet van Dyckagie'* is dus nog immer actueel. Het sluizencomplex in de rivier de Dintel, gelegen bij de buurtschap Dintelsas, draagt dan ook zijn naam.

De Bovensluis ten oosten van Willemstad regelt de afwatering van de polder Ruigenhil op het Hollandsch Diep.

In de Nassaupolder aan de Koekoekendijk en de Krukweg op 3 km ten noorden van Zevenbergen stond tot voor enige jaren het gemaal Nassau.

Het gemaal Tonnekreek reguleert de waterhuishouding van het Brabantse achterland.

Spoorwegen

De komst van de trein in de tweede helft van de negentiende eeuw betekende een belangrijke verbetering in de ontsluiting van verschillende tot dan toe vrij geïsoleerd gelegen gebieden. Vóór 1940 was het spoorwegennet zelfs veel dichter dan tegenwoordig, met meer stations. In die tijd kon men via trein en tram in nagenoeg elk Brabants dorp komen. Binnen de huidige gemeente Moerdijk hebben diverse stations gestaan. Hiervan resteren nu nog het station van Zevenbergen en het station Lage Zwaluwe.

Afbeelding 19: Zevenbergen, station ca. 1920 (bron: collectie M. Broos)

Een van de oudste spoorlijnen in het land, aangelegd tussen 1844 en 1845 als verbinding van de havensteden Rotterdam en Antwerpen, liep over Brabants grondgebied. Bij Moerdijk kon men per veerboot verder naar Dordrecht en Rotterdam. In 1872 kwam de spoorbrug over het Hollandsch Diep gereed. Het werd in dat jaar ook mogelijk om over de Kreekrakdam naar Goes, Middelburg en Vlissingen te reizen.

De spoorlijn tussen Lage Zwaluwe en Moerdijk werd na de Tweede Wereldoorlog buiten gebruik gesteld. Op kaarten uit de jaren zestig en zeventig is zichtbaar dat de spoordijk grotendeels verdwijnt en het in de percelering herkenbare beloop door herverkaveling wordt uitgewist. Tegenwoordig resteert ten noordwesten van de kern Moerdijk nog een klein stukje van de spoordijk.

Tramwegen

Als voorziening in de toenemende behoefte aan interlokaal gericht vervoer vormde de tram een geschikte oplossing. Met name in het zuidwesten van Noord-Brabant ontstond een dicht net van buurtspoorwegen, veelal gefinancierd met Belgisch kapitaal. Omstreeks 1920 werd al ruim 400 kilometer tramweg in Noord-Brabant geëxploiteerd. In 1892 liep al een tramweg van Roosendaal over Gastelsveer naar Steenbergen. De tramlijnen volgden meestal bestaande wegtracés, waardoor de ruimtelijke impact beperkt bleef. Alleen als het tracé over heide of andere ‘woeste gronden’ voerde, werd een nieuwe spoorverbinding aangelegd. Hier en daar resteert nog een oud tracé, zoals de Trambaan in Ossendrecht. (De Bruijn en Van den Hoven, 2001). In de omgeving van Fijnaart-Heijningen liep het tracé van de stoomtram van Steenbergen naar Willemstad. Het tramstation lag op de hoek van de Appelaarseweg met de Molenstraat. Deze lijn werd al voor de Tweede Wereldoorlog opgeheven.

Omstreeks 1925 begon de tram meer en meer terrein te verliezen aan de meer efficiënte bus- en vrachtwagendiensten. De ruim zeventig particuliere busmaatschappijen werden nog vóór de Tweede Wereldoorlog deels verenigd in de Brabantsche Buurtspoorwegen en Autodiensten BBA (Michels, 1993).

3.9 Verdedigingswerken

Het landschap heeft altijd een grote invloed gehad op de verdediging. Grotendeels ontoegankelijke moerasachtige gebieden vormden een uitstekend verdedigingsmiddel. Onze voorouders maakten daarvan gebruik door dit landschap om te vormen door het aanleggen van eenvoudige wallen, het bouwen van muren en torens en kleine vestingen. Naarmate de technische mogelijkheden verbeterden, kwamen er sterkere torens en forse bastions. Vanaf de Late Middeleeuwen maakte men gebruik van linies en stellingen: lange linten van verdediging, combinaties van forten, schuilplaatsen, kanalen, inundaties met de daarbij behorende sluizen en waterwerken. Linies vormden vernuftige resultaten van militaire en waterstaatkundige samenwerking. De mogelijkheden die het landschap bood, werden daarbij nog steeds benut.

Afbeelding 20: verdedigingslinies volgens Vestingwet 1874
(bron: Stichting Menno van Coehoorn, 2007)

Vestingwerken

Doel van de vestingbouw tot circa 1650 was het versterken van steden, die bestuurlijk, strategisch of economisch gezien van belang waren, zoals Breda, Bergen op Zoom en Steenberg. De verdedigingswerken die in Noord-Brabant zijn aangelegd, waren altijd aan de noord- en westgrens van de provincie geconcentreerd. Tot in de twintigste eeuw dachten politici en bevelhebbers, dat het aldaar aanwezige water, mits op de juiste wijze gebruikt, de vijandelijke opmars zou kunnen stoppen. Tot de voormalige vestingen aan de grens met Holland behoorden Klundert en Willemstad. (Stichting Menno van Coehoorn, 1996).

Verdedigingslinies

In de zeventiende eeuw kwam het accent meer te liggen op de aanleg van verdedigingslinies. Onder een '*linie*' wordt verstaan: een ongeveer lineair stelsel van doorgaande, aaneengeschakelde of anderszins samenhangende verdedigingswerken. Vaak zijn daarbij hindernissen aangebracht in de vorm van grachten of inundaties. In de twintigste eeuw werden ook tankhindernissen, mijnenvelden en prikkeldraadversperringen toegepast. Heeft het stelsel van verdedigingswerken een min of meer permanent karakter, dan spreekt men van een '*stelling*'.

'Inundatie', het onder water zetten van het land, bijvoorbeeld door een dijk door te steken, was eeuwenlang een veel toegepaste tactiek in tijden van oorlog. Het doel was een onbegaanbaar en onbevaarbaar terrein te creëren om de vijand tegen te houden (Stichting Menno van Coehoorn, 1999).

In West-Brabant worden de volgende linies onderscheiden:

- a) de linie van Mark en Dintel
- b) de Zuider Frontier
- c) de stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak

a) de linie van Mark en Dintel

De functie van deze linie in de zeventiende en achttiende eeuw was de bescherming van het gebied ten noorden van de Mark en Dintel, in die tijd de zuidflank van Holland, tegen een aanval uit het zuiden. Oorspronkelijk bestond de linie uit een reeks *schansen* (eenvoudige aarden verdedigingswerken), die later zijn vervangen door en aangevuld met *batterijen* (een aantal stukken geschut van gelijk type in één organisatie en onderling vuurverband), die gedekt werden door vrijwel aaneengesloten inundatievelden.

b) de Zuider Frontier (Brabantse Waterlinie)

In de achttiende eeuw (1698-1795) maakten de poldergebieden van West-Brabant vrijwel in hun geheel deel uit van de Zuider Frontier. Dit was een verdedigingsstelsel om de zuidflank van de Republiek te beschermen. Het maakte deel uit van een landelijk verdedigingsstelsel. Het was opgebouwd uit vele inundatiegebieden en allerlei bestaande en vernieuwde fortificaties en stellingen. Het Brabantse gedeelte van de Zuider Frontier (de zogenaamde *Brabantse of Zuider Waterlinie*) strekte zich uit van Zeeuws Vlaanderen, via de omgeving van Bergen op Zoom, Willemstad, Klundert, Geertruidenberg, Heusden, 's-Hertogenbosch naar Grave. In Gelderland sloten weer andere linies daarop aan.

Tussen 1795 en 1874 werd vooral het westelijk gedeelte van de linie (rondom Willemstad) op sterkte gehouden. Met de Vestingwet van 1874 kwam het accent van de landsverdediging in het westen te liggen, waarbij gedeeltes van de vroegere Zuider Frontier onderdeel werden van de Stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak.

Voor het westelijk deel van Noord-Brabant worden in de Zuider Frontier onderscheiden: de Linie Bergen op Zoom-Steenbergen en de Zuider Waterlinie.

Afbeelding 21: overzicht Frontieren ca. 1700
(bron: Stichting Menno van Coehoorn, 2007)

c) de stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak

Deze stelling ontstond onder de Vestingwet (1874) door de samenvoeging van bestaande werken. De stelling had tot doel om een eventuele aanval via het Volkerak en het Hollandsch Diep op het zuidelijk gedeelte van de Vesting Holland te voorkomen. Daarnaast beschermde de stelling ook de verbinding over water tussen Holland en Zeeland en kon deze dienen als opvangstelling voor uit Brabant naar Holland terugtrekkende troepen. Tijdens de mobilisatie in de periode 1914-1918 is Willemstad versterkt en zijn in de omgeving nog enkele schuilplaatsen gebouwd.

Afbeelding 22: Willemstad, schuilplaats uit WO-I bij fort Bovensluis

4. HISTORISCHE BOUWKUNST

4.1 Woonhuizen

In alle tijden hebben mensen hun welstand en goede smaak willen tonen in een bijzonder woonhuis. Vaak werden populaire elementen daaruit dan weer toegepast in goedkopere bouwprojecten. Ook in West-Brabant zijn er vele voorbeelden uit vrijwel alle historische perioden, zowel van huizen die uitdrukkelijk waren bedoeld tot meerdere eer en glorie van de bouwer/eigenaar, als van woningen die karakteristiek zijn voor een bepaalde cultuur-historische periode. Ook is vaak in de bouwhistorische gelaagdheid van een woning te zien, hoe smaak en technologie in de loop van de tijd zijn veranderd.

Afbeelding 23: Zevenbergen, woonhuizen Markt 1 en 2 en Stationsstraat 1

4.2 Boerderijen

Tot circa 1885 bestond het boerenbedrijf in Noord-Brabant overwegend uit gemengd bedrijf. De akkerbouw was daarin veelal de belangrijkste component. Vee werd vooral gehouden omwille van de mestproductie. Het boerenbedrijf was over het algemeen kleinschalig en in hoge mate zelfvoorzienend. De komst van kunstmest omstreeks 1900 en de overschakeling naar veeteelt en naar marktgerichte productie vormden belangrijke ontwikkelingen. De productie steeg door schaalvergroting en het gebruik van nieuwe werktuigen. Het grondgebruik op de kleigronden was van oudsher meer gericht op akkerbouw.

In de negentiende eeuw was de langgevelboerderij karakteristiek voor de Brabantse zandgronden. In dit type boerderij zijn huisdeur en bedrijfstoegangen in dezelfde gevel geplaatst. Kenmerkend is ook de kelder met opkamer. De bedrijfsruimte naast het woonhuis bestond grotendeels uit een deel of een stal. Mens en dier woonden nog onder één dak. Was het stalgedeelte aanvankelijk een potstal, na 1900 werd deze vervangen door een grupstal (met mestgoot). Pas omstreeks 1955, met de komst van de ligboxenstal, heeft de bouw van langgevelboerderijen plaatsgemaakt voor bedrijfsgebouwen met vrijstaande woonhuizen. Een ander type boerderij is de kortgevelboerderij, waarbij de voordeur in de korte gevel is geplaatst en het woonhuis een symmetrische indeling heeft.

In West-Brabant werden stal en oogstberging gecombineerd tot een groot bedrijfsgebouw met in de korte gevels tegenover elkaar liggende inrijpoorten. De woonhuizen staan daar vaak los van dit gebouw (Michels, 1993). Voor dit type bedrijfsgebouw kan de zogenaamde ‘Vlaamse’ schuur model hebben gestaan, een type dat vermoedelijk tijdens de Tachtigjarige Oorlog vanuit het zuiden naar onze streken is gekomen. De naam is bedacht door de twintigste-eeuwse boerderijonderzoeker R.C. Hekker. In Vlaanderen wordt dit een ‘langse schuur’ genoemd (Buiks e.a., 2011).

Afbeelding 24: Moerdijk, boerderij Krukweg 10

In het kleigebied zijn vooral grote vrijstaande schuren op het erf te vinden, waar ook de oogst kon worden opgeslagen. Soms zijn ze in hout uitgevoerd met zwarte gepotdekselde planken, vaak ook in baksteen, met bakstenen sierranden aan de kopgevel, of voorzien van een rond raam.

4.3 Molens

In het westen van Brabant komt een aantal molens voor. Om voldoende wind te kunnen vangen, heeft een molen vrije ruimte nodig. We spreken dan van een *molenbiotoop*.

Een *beltmolen*, of *bergmolen*, is een molen die op een natuurlijke of kunstmatig opgeworpen heuvel staat, de molenbelt. Beltmolens kunnen een ronde vorm hebben, maar komen ook voor in achtkantig model. In de belt is een bedrijfsruimte gecreëerd met aan twee zijden een doorgang, waardoor paard en wagen of auto naar binnen kunnen rijden voor laden en lossen en aan de andere kant weer kunnen uitrijden, zonder gevaar voor de draaiende wieken. (www.wikipedia.nl, 2013).

Een *grondzeiler* is een molen die vanaf de grond bediend kan worden en waarvan de wieken bijna tot de grond reiken.

Een *stellingmolen* is een hoge windmolen met een stelling van waaraf de kap kan worden gedraaid. Omdat de molen meestal in bebouwd gebied staat, moet hij voldoende hoog zijn om binnen de bebouwde kom voldoende wind te kunnen vangen, de vrije windvang. De wieken reiken dan ook niet tot de grond.

Afbeelding 25: Zevenbergen, molen Fleur

In Zevenbergen aan de Lage Wipstraat staat de gerestaureerde stellingmolen 'Fleur'. De molen dateert uit 1841. Reeds daarvoor was op deze locatie een rosmolen gevestigd, die aangedreven werd door paardekracht. De Molenberg en Molenstraat te Zevenbergen zijn vernoemd naar de molen die hier vanaf de zestiende eeuw heeft gestaan. Tot 1957 stond nog een molen nabij de huidige suikerfabriek, die echter plaats moest maken voor uitbreiding van het fabrieksterrein.

In Zevenbergschen Hoek staat nog een molenromp van een ronde stenen stellingmolen. Op de molen heeft het opschrift 'Dujardin' gestaan. Deze Hoekse Molen (ook wel Ronde Molen, of De Wieken) is een restant van een korenmolen uit 1873, die in 1934 is onttakeld.

Ook van de molen 'Persephone' in Standdaarbuiten resteert nog slechts de molenromp. De molen dateert uit 1786 en is de opvolger van een afgebrande koren- en schorsmolen uit 1531.

Afbeelding 26: Standdaarbuiten, molenromp Persephone

Afbeelding 27: Standdaarbuiten, gevelsteen in molenromp Persephone

Oude Molen dankt haar naam aan de gerestaureerde molen die zo majestueus de skyline nabij Fijnaart siert. Het is nu een rijksmonument. Ook dit is een stellingmolen. In 1498 is al sprake van 'ter Oldenmolen'; in 1840 wordt Oude Molen vermeld. De voorganger van de huidige molen heeft volgens een akte uit 1628 gestaan 'op buytenbeloop van de ouden fijnaertsen-dijck'. Dit was een standerdmolen, die aan het einde van de achttiende eeuw is afgebroken. Er is ook een buurtschap met de naam Nieuwe Molen op 1 km ten westen van Fijnaart, naar de gelijknamige stellingmolen die hier in 1725 werd gebouwd en in 1971 is afgebroken. Deze molen stond op de kruising van de Juffrouwepolder en de Oude Fijnaartpolder. De beide molens waren zogenaamde 'dwangmolens', waar de plaatselijke bevolking verplicht was tegen betaling zijn graan te laten malen.

D'Orangemolen aan de Benedenkade in Willemstad is een ronde stenen stellingmolen uit 1734, thans in gebruik als woonruimte.

4.4 Religieuze gebouwen

Veel oorspronkelijke kerkgebouwen zijn binnen de gemeente Moerdijk niet meer aanwezig, deels ten gevolge van oorlogsschade. Een fraai voorbeeld is nog wel de hervormde kerk aan de Markt te Zevenbergen, gebouwd in de veertiende eeuw en in 1951 in oude luister gerestaureerd na de vernietigende gevechten van 1944.

Afbeelding 28: Zevenbergen, Hervormde Kerk in 1944

Afbeelding 29: Zevenbergen, Hervormde Kerk in 2013

Met de Vrede van Munster (1649) werd het Staatse deel van Brabant een generaliteitsland en wingewest. Vanaf 1648 was het openlijk belijden van het katholieke geloof niet meer toegestaan, al werd dit later wel gedoogd. De katholieke bevolking moest daartoe haar toevlucht zoeken in *schuur- of schuilkerken*. De inval van de Fransen in 1795 maakte een einde aan deze situatie.

Door de Staatsregeling (lees: ‘Grondwet’) van 1798 werd de achterstelling van de katholieken opgeheven. Met de Staatsregeling werd bepaald dat kerken die vóór de Vrede van Munster waren gebouwd, terugggegeven moesten worden. De torens bleven nog in bezit van de burgerlijke gemeenten. Veel kerken bleken ernstig te hebben geleden. Ze waren vaak slecht onderhouden en daardoor in verval geraakt. De grote novemberstorm van 1800 richtte bovendien zware schade aan, waarbij verscheidene torenspitsen werden beschadigd. Ondanks de snelle teruggave duurde het toch vaak nog lang, voordat de katholieken hun kerk weer in gebruik konden nemen. In de meeste gevallen moest de kerk worden gerestaureerd of zelfs herbouwd.

In Willemstad is de koepelkerk uit 1607 bijzonder. Het is de eerste kerk die speciaal voor de protestantse eredienst werd gebouwd, in 1597. Bovendien is het de oudste achthoekige kerk van Nederland. Het kerkhof bij de koepelkerk was er al vóór de kerk.

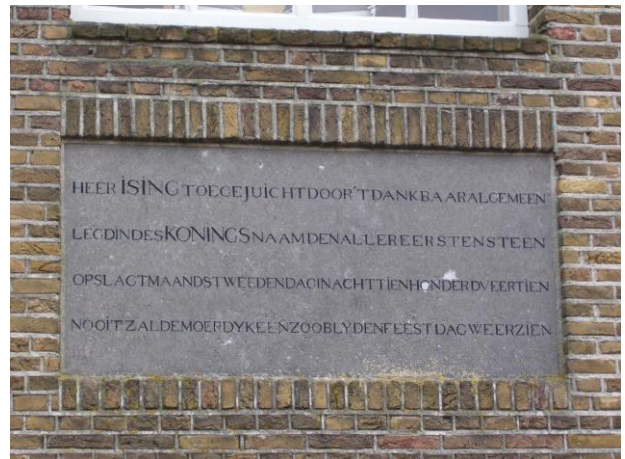

Afbeelding 30: Willemstad, Protestantse Kerk

Lodewijkskerkjes

De Lodewijkskerkjes danken hun naam aan Lodewijk Napoleon (1778-1846), de jongere broer van Napoleon Bonaparte. Tijdens zijn korte regeerperiode (1806-1810) toonde hij zich zeer betrokken bij ‘zijn’ koninkrijk. Hij nam zelfs Nederlandse les, al ging hem dat niet altijd even goed af. Zo zou hij zich op bezoek in het land verschillende malen hebben voorgesteld als ‘Konijn van Olland’. De kerkjes die zijn naam dragen, zijn echter een goede nalatenschap.

In het voorjaar van 1809 maakte koning Lodewijk Napoleon een inspectiereis door Zeeland en Brabant. Doel was onder andere om inzicht te krijgen in de problemen aldaar. Een belangrijk onderzoeksthema in de meeste plaatsen vormde de teruggave van de kerken. Lodewijk Napoleon ontving op zijn inspectiereis door Brabant overal deputaties van hervormden en katholieken. Afhankelijk van de grootte van het dorp stelde de koning een bedrag beschikbaar van gemiddeld negenduizend gulden dat voor de nieuwbouw van kleine protestantse kerken kon worden gebruikt. Het oorspronkelijke kerkgebouw kon dan aan de katholieke gemeenschap worden terugggegeven. De in een eenvoudige bouwstijl opgetrokken Lodewijkskerkjes zijn nog in Brabant terug te vinden. Het zijn allemaal rijks- of gemeentelijke monumenten met een doorgaans goede staat van onderhoud. (Van den Eeden, 2009).

Afbeelding 31: Moerdijk, gevelstenen in Hervormde Kerk

Waterstaatskerken

Vanaf 1824 werd een rijkssubsidie verstrekt voor het realiseren van nieuwe kerken in traditionele of classicistische stijl. Ze werden gebouwd onder controle van bouwkundigen van het departement van Waterstaat, waardoor ze bekend werden onder de naam ‘waterstaatskerken’. Bij de bouwstijl hiervan werd teruggegrepen op de klassieke bouwstijl die ooit voor de Griekse tempels werd toegepast.. Het zijn vaak eenvoudige bakstenen kerken met spitsboogramen, soms gecombineerd met deftige gevels met classicistische kolommen, lijsten en frontons. De hervormde kerk van Steenberg is hiervan nog een fraai voorbeeld (Van Leeuwen, 2012). Ook in Zevenbergen heeft een waterstaatskerk gestaan. Die heeft echter plaatsgemaakt voor een supermarkt. Relicten uit deze kerk zijn overgebracht naar de R.K. Bartholomeuskerk aan de Markt te Zevenbergen. Deze kerk uit 1930 is een ontwerp van architect Jan Stuijt. De kerk bevat fresco’s, geschilderd door Jos ten Horn in de periode 1930-1943.

Latere kerkbouw

Na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 volgde de bouw van veel nieuwe kerken. Dit ging vaak ten koste van de oudere, laatmiddeleeuwse kerkgebouwen. De katholieke bouwstijl was na 1853 vooral de neogotiek.

De R.K. kerk St. Johannes de Doper in Standdaarbuiten is in de eerste helft van de jaren twintig van de vorige eeuw gebouwd. De spits is verloren gegaan in de Tweede Wereldoorlog. De kerk heeft nu een enigszins afgeknotte aanblik.

De R.K. kerk van Zevenbergschen Hoek is gebouwd na de Tweede Wereldoorlog, ter vervanging van de monumentale koepelkerk die hier door het oorlogsgeweld werd verwoest.

Afbeelding 32: Zevenbergschen-Hoek, voormalige R.K. kerk St. Joannes de Doper (bron: Meulblok, 1979)

Kloosters

Kloosters ontleen in hun strenge baksteengevels elementen aan de fabrieksarchitectuur, zoals ensembles in Oudenbosch laten zien. Kloosters hebben van oudsher een belangrijke functie in Brabant vervuld. Aanvankelijk werd van hieruit de ontginning gerealiseerd van de 'woeste gronden' als vervolg op de turfwinning. Een belangrijk voorbeeld hiervan vormt de middeleeuwse uithof van het klooster van St. Bernaards te Hoeven.

In later tijden speelden de kloosters een belangrijke rol bij de geestelijke en wereldlijke vorming van de jeugd. In Moerdijk bevond zich vanaf 1885 het klooster van een congregatie van de Zusters van het Heilig Hart, die uitgroeide tot een onderwijscongregatie. In de Mariaschool gaven de zusters les aan de meisjes. Er was een internaat aan de congregatie verbonden, een kweekschool, een ULO en een huishoud- en naaischool. Het pand is nog te vinden aan de Steenweg.

Afbeelding 33: Moerdijk, voormalig klooster aan Steenweg

De kapucijnen kwamen in 1874 naar het voormalige Slikgat. Op hun verzoek is de naam veranderd in Langeweg. Een standbeeld van een monnik herinnert in Langeweg nog aan de kloosterperiode aldaar. In het voormalige kapucijnenklooster van Langeweg is nu een Emmaus Communautéit gevestigd in navolging van de beweging die in de jaren vijftig van de vorige eeuw door Abbé Pierre in Frankrijk werd opgericht. Ze biedt tijdelijke opvang aan hen die dit nodig hebben en verkoopt tweedehands artikelen.

Afbeelding 34: Langeweg, gedenkteken kapucijner monnik

4.5 Kleine religieuze monumenten

Weg- en veldkapellen

De oorspronkelijke betekenis van een kapel ligt in de Latijnse benaming voor een mantel. 'Cappa' en 'capella' kunnen in verband worden gebracht met de mantelrelikwie van Sint Martinus van Tours. De ruimte waarin deze werd vereerd heette een 'aedicula': een beschuttend huisje. Kleine kastjes met daarin een heiligenbeeld werden bevestigd aan een boom of aan een woonhuis. Het oudste type veldkapel zou een kast- of stokkappelletje zijn met daarin een lichtbron of een heiligenbeeld. Geleidelijk aan kwam meer nadruk te liggen op het beschermende huisje, dat werd vergroot en verfraaid. Zo ontstond in de achttiende eeuw de gesloten veldkapel, later gevolgd door de open veldkapel met toegangsdeur.

Van oorsprong middeleeuwse en vaak grotere kapellen, zoals de kapel ter ere van Sint Joost in Breda functioneerden in een breder kader dan de meeste wegkapellen, zoals we die vandaag nog kennen.

In latere tijden, met name in de twintigste eeuw, hebben processen van folklorisering en historisering tot de oprichting van stadse/dorpse weg- en veldkapellen geleid. Denk daarbij aan de kapel, gewijd aan de Heilige Gertrudis in Bergen op Zoom en de Sint Quirinuskapel in Halsteren. De meeste openbare wegkapellen zijn toegewijd aan Maria of Onze Lieve Vrouw. Dit geldt zeker voor de vele na-oorlogse dankkapellen.

Afbeelding 35: Standdaarbuiten, Mariakapel aan Oudendijk

In 1899 wijdde paus Leo XIII de wereld toe aan het Heilig Hart van Jezus. Hiermee kreeg de Heilig Hartdevotie, die teruggaat tot de eerste eeuwen van het Christendom, een nieuwe impuls. Dat leidde tot de oprichting van vele Heilig Hart- en Christus Koning beelden in de eerste helft van de twintigste eeuw.

Afbeelding 36: Standdaarbuiten, R.K. kerk St. Johannes de Doper met Heilig Hartbeeld

Wegkruisen

Over de oorsprong en ontstaansgeschiedenis van het veld- of wegkruis is weinig met zekerheid te zeggen. Het zou nog verwijzen naar de kerstening van heilige bomen of stenen, die soms als grensteken fungeerden. Vaak staan ze op kruispunten van wegen. Het kruis als teken en symbool van het Christendom is als zodanig vanaf de tweede helft van de 4^e eeuw aan een opmars begonnen. Sociaal-religieuze plaatsingsmotieven lijken ten grondslag te liggen aan de Brabantse wegkruisen. Zo werden gerechtskruisen opgericht op plaatsen waar kerkelijk of wereldlijk recht werd gesproken (grenskruisen, zoenkruisen, asielkruisen, marktkruisen). Van de dertiende tot het einde van de zestiende eeuw behoorde het plaatsen van een zoenkruis tot de eisen bij verzoening na een doodslag. Herinneringskruisen, waaronder moordkruisen, ongevalskruisen, missiekruisen en verzetskruisen memoreren een droevig of heuglijk feit. De categorie kerkhofkruisen spreekt voor zich. Wegkruisen van vóór de Franse tijd komen in Brabant niet of nauwelijks voor. Dit heeft onder andere te maken met het godsdienstbeleid van de Republiek tijdens de Tachtigjarige Oorlog, waarbij veel oude wegkruisen zijn verdwenen.

De meeste wegkruisen in Nederland zijn opgericht in de twintigste eeuw. De vernieuwde belangstelling voor de wegkruisen ontstond omstreeks 1920. Vaak werden ze geplaatst door particulieren of door buurtschappen, uit devotie of dankbaarheid (bijvoorbeeld omdat ze gespaard waren gebleven voor vernietiging in de Tweede Wereldoorlog). De jongste categorie gedenktekens zijn de memorie- of ongevalskruisen, die de plek van een ongeval markeren. Hoewel de wegkruisen nog nauwelijks een religieuze functie vervullen, getuigen ze voor de moderne voorbijganger nog altijd van het geloof van mensen in Gods nabijheid op hun levensweg.

4.6 Gebouwen voor overheid en dienstverlening

Gemeentehuizen

De Gemeentewet van 1851 heeft geleid tot een sterke toename van de werkzaamheden van het gemeentelijk bestuur en het ambtenarenapparaat. De steeds complexer wordende samenleving vergde meer controle op de wet- en regelgeving. Deze toenemende rol van de overheid en van de ambtenaren is te zien in de toename van het aantal gemeentehuizen in de periode 1850-1940 (Michels, 1993). De gemeentehuizen uit deze periode zijn doorgaans goed bewaard gebleven.

Afbeelding 37: Klundert, voormalig raadhuis

Kantoren, bankgebouwen en politiebureaus

Maakte men vóór 1875 nog overwegend gebruik van verbouwde woonhuizen als kantoorruimte, omstreeks 1900 ontstonden er speciale kantoorgebouwen, aangepast aan de eisen. De gevels van banken en verzekeringsgebouwen moesten welvaart uitstralen en de klant vertrouwen geven. Kantoren van de rijksoverheid waren over het algemeen iets soberder uitgevoerd (Michels, 1993).

Afbeelding 38: Zevenbergen, kantongerecht ca. 1918 (bron: Streekarchief Nassau-Brabant)

4.7 Schoolgebouwen

Van oudsher boden veel gemeenten gelegenheid om de kinderen naar school te laten gaan. Meestal had men daartoe een onderwijzer in dienst, die in een overvol lokaal probeerde de jeugd de meest elementaire kennis bij te brengen. Tussen 1850 en 1940 werd het onderwijs verbeterd door nieuwe pedagogische inzichten en lesmethoden. De Schoolwet van 1857 schiep de mogelijkheid om naast openbare scholen ook bijzondere scholen te stichten. Dit leidde tot een ware bouwexplosie.

Afbeelding 39: Zevenbergen, voormalige Sint Josephschool

In het katholieke Brabant werd het onderwijs vooral verzorgd door kloosterzusters en -broeders. Nabij de kloosters treft men vaak enkele scholen aan in een uiterst sobere neo-renaïssancestijl. Dit waren vooral lagere scholen, naai- en huishoudscholen en kweekscholen. Oudenbosch vormt hiervan een klassiek voorbeeld.

In 1901 werd de leerplichtwet ingesteld. Het gevolg hiervan was een grotere toestroom van leerlingen. Vooral na de gelijkstelling van het openbaar en bijzonder onderwijs in 1917 waren er voldoende fondsen beschikbaar om gerenommeerde architecten aan te trekken (Michels, 1993).

Het gebouw van de voormalige St. Josephschool aan de Markt in Zevenbergen staat op een bijzondere locatie. Hier heeft een deel van de bebouwing van het vroegere kasteel gestaan (Huis Lichtenburg).

4.8 Watertorens

Watertorens, pompstations, elektriciteitscentrales en gasfabrieken zijn alle utilitaire bouwsels. Meer nog dan bij andere gebouwen hangt hun voortbestaan af van het behoud van hun functie. Maar door de verbeterde technieken en de almaar toenemende vraag naar water, gas en licht raken de nutsvoorzieningen snel verouderd en worden de oude gebouwen hiervoor niet meer gebruikt.

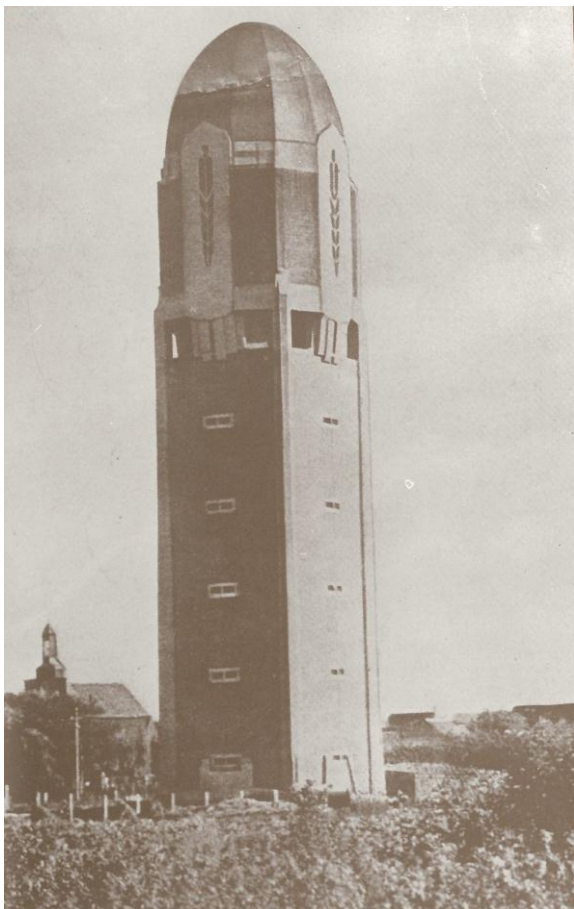
De eerste drinkwatertoren in Nederland werd in 1836 gebouwd. Tussen 1854 en 1970 werden watertorens in het gehele land gebouwd. In totaal zijn er zo'n 260 geweest. De meeste watertorens waren in gebruik voor de distributie van drinkwater.

Watertorens zijn van cultuurhistorisch belang. Ze dragen bij aan de identiteit van het historische cultuurlandschap en de eigenheid van streek, stad of dorp. Inmiddels hebben 190 watertorens een beschermde status als rijksmonument. In sommige gevallen zijn watertorens door de provincie of de gemeente beschermd.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden diverse torens uit voorzorg neergehaald, omdat ze als oriëntatie- of uitzichtpunt konden dienen voor de vijand. Dit lot trof onder meer de watertorens van Zevenbergen, Dinteloord en Fijnaart. Deze watertorens waren ontworpen door architect ir. H. Sangster, die bovengenoemde watertorens ontwierp voor de Waterleidingmaatschappij Noordwest Brabant in de jaren 1924-1925. (Michels, 1993).

De primaire functie van de watertoren is voorziening in de behoefte aan schoon drinkwater. Grondwater werd hierin verzameld, opgeslagen en gedistribueerd. Hiermee konden epidemische ziekten als cholera worden bestreden. Daarnaast werden in de eerste jaren de torens toegepast voor de aanvoer van water voor stoomlocomotieven. Ze stonden dan ook vaak in de omgeving van een station. Ook diende het water wel voor het productieproces in de industrie, de brandbestrijding en voor de tuinbouw. Watertorens maakten gebruik van de waterdruk die wordt veroorzaakt door de hoogte van de waterkolom. Het hoogteverschil tussen de waterspiegel in het reservoir bovenin de toren en de hoogte waarop het leidingnet is gelegen is bepalend voor de hoogte en de druk op dat punt. De vorm van de watertoren is dus voor een groot deel functioneel. Daarnaast vertonen de watertorens vaak ook stijlkenmerken van de architectuurstroming die tijdens de ontwerpfase in gebruik was. Ze kunnen daarmee een hoogtepunt vormen in het oeuvre van een architect en of opdrachtgever. Watertorens bezitten dan ook vaak karakteristieke bouwhistorische kenmerken.

De oude watertoren van Zevenbergen dateerde uit 1924 en werd verwoest in de Tweede Wereldoorlog. De huidige toren is in 1947 gebouwd. Deze is vrijwel identiek aan de toren van Steenbergen.

Afbeelding 40: Zevenbergen, voormalige watertoren (bron: Meulblok, 1979)

4.9 Industrieel erfgoed

De suikerindustrie in West-Brabant

Tot ver in de twintigste eeuw was het productieproces van witte suiker uit suikerriet of suikerbieten opgedeeld in twee gescheiden gedeelten. In de suikerfabrieken vond de bereiding plaats van het halfproduct ruwe suiker of ruwsuiker. Dit halfproduct werd daarna vervoerd naar raffinaderijen, waar het werd bewerkt tot een zuiver en consumeerbaar product. Het raffinagebedrijf was in Nederland al sinds de zeventiende eeuw bekend. Het concentreerde zich in de havensteden waar de ruwe rietsuiker uit de koloniën werd aangevoerd. Pas in 1747 ontdekte Marggraf in Berlijn dat het gewas *beta vulgaris* een stof bevatte die dezelfde eigenschappen leek te hebben als de suiker in suikerriet. Zolang de aanvoer van tropische rietsuiker naar Europa onbelemmerd door kon gaan, was deze ontdekking commercieel gezien niet zo interessant. Napoleon streefde ernaar om Europa in een aantal opzichten meer selfsupporting te maken. Dit had ook gevolgen voor de suikerindustrie. Zo werd de import van rietsuiker voor een groot deel stilgelegd. Daardoor kreeg de commerciële productie van suiker uit suikerbieten een sterke impuls. Het zou echter tot 1858 duren, eer de productie van bietsuiker in West-Brabant op grote schaal ter hand genomen werd. In de daarop volgende vijftien jaar werden tientallen suikerfabrieken gesticht. In 1873 waren in Nederland 33 fabrieken in bedrijf, waarvan er 21 in West-Brabant stonden. Die voorkeur voor West-Brabant hield verband met de aanwezigheid van voldoende water, zowel voor transport van het product als vanwege de juiste waterkwaliteit die nodig was voor de fabricage. Bovendien beschikte West-Brabant over goede landbouwgronden.

De speciale vakkennis moest worden opgedaan in het buitenland. Daar waren ook de machines te koop, die voor deze industrie benodigd waren. Nederlandse fabrikanten reisden naar de omliggende landen om er het vak te leren. Niet zelden bestond de directie uit Belgische ondernemers, of uit ondernemers uit Amsterdamse industriële kringen en lokale kapitaalbezitters. Speciale opleidingen ten behoeve van hoger en leidinggevend personeel in de suikerindustrie bestonden sinds 1866 in Berlijn en 1872 in Braunschweig. Een aantal suikerfabrikanten maakte daar zelf gebruik van of ze stuurden er hun zoons naar toe. Arbeidskrachten werden vanuit het buitenland aangetrokken, vooral uit België, Frankrijk en Duitsland.

Afbeelding 41: Zevenbergen, voormalige suikerfabriek Azelma ca. 1910
(bron: Streekarchief Nassau-Brabant)

Tot 1873 groeide het aantal fabrieken in snel tempo. Daarna kwam er abrupt een einde aan de groei. De winstverwachtingen daalden sinds 1872, de suikerprijzen liepen terug en sommige bedrijven waren om uiteenlopende redenen ernstig in de problemen geraakt. De kortstondige bloei kwam daardoor spoedig ten einde (Bakker, 1987).

Overige industriële gebouwen

De ontwikkeling van de infrastructuur heeft zoals bijna overal een grote invloed gehad op het proces van industrialisatie. In veel gevallen is met de komst van een spoorlijn of een kanaal de industrialisatie pas echt op gang gekomen. Goedkoop transport is immers een voorwaarde om industriële productie van goederen mogelijk te maken.

In de twintiger en dertiger jaren van de vorige eeuw begon veeveelt een belangrijke plaats in te nemen binnen de landbouw. Vlees en zuivelproducten leverden meer geld op, waardoor in deze periode veel (nieuw verkregen) akkerland werd omgezet in grasland. Samenhangend met deze groei van de veeveelt ontstond een groot aantal coöperatieve zuivelfabrieken en veevoederfabrieken. Grootschalige akkerbouw was eerder al gecombineerd met een industrieel winningsproces, zoals in de al eerder vermelde suikerindustrie.

Afbeelding 42: Zevenbergen, voormalige stoomtimmerfabriek De Toekomst

4.10 Militaire gebouwen

Vestingwerken

De categorie 'vestingwerken' heeft betrekking op de lijnvormige verdedigingswerken die al dan niet onderdeel uitmaken van een vesting. Het gaat daarbij om (het samenstel van) wallen, bastions, contra-escarpes en retranchementen. Behalve de vestingwerken in de gebastioneerde vestingen Willemstad en Klundert zijn onder meer de wallen van de Noordschans, een retranchement ten noorden van de Tonnekreek (nabij Klundert) en het retranchement tussen Steenberg en Fort Henricus als zodanig aangeduid.

In de gemeenten Moerdijk, Halderberge en Steenbergen liggen restanten van forten en werken die onderdeel uitmaakten van de Zuider Frontier (zie paragraaf 3.9). Als criterium voor deze categorie geldt, dat het fort of werk in het landschap nog geheel of gedeeltelijk herkenbaar is (bijvoorbeeld een grachtrestant), dan wel dat de vroegere aanwezigheid ervan in de huidige ruimtelijke inrichting (zoals het beloop van dijk of reliëf) afleesbaar is. Op de Cultuurhistoriekaart zijn de schootsvelden weergegeven die nog in zeer hoge mate vrij zijn van permanente bebouwing. Onder een 'schootsveld' worden de terreinen rond een fort, vesting, of delen daarvan verstaan, die effectief met wapens konden worden bestreken en derhalve moesten worden vrijgehouden van (permanente) bebouwing.

De vesting Klundert

Na de val van Breda in 1581 verzocht de bevolking van het Eiland van Ruigenhil de Staten van Holland om daar enkele schansen op te werpen. De Raad van State besloot echter nog dat jaar tot de fortificatie van Klundert, welke in 1582 werd voltooid. Van dat jaar tot 1793 is de stad niet eenmaal belegerd geweest. Kort nadat in 1581 met de aanleg van de vestingwerken was begonnen, kreeg Klundert een vaste militaire bezetting. Toen na de beëindiging van het Twaalfjarig Bestand in 1621 de strijd tussen Spanje en de Republiek zich in West-Brabant concentreerde, werd de vesting Klundert in staat van verdediging gebracht. Vanaf 1637, het jaar waarin Breda definitief in Staatse handen viel, nam het belang van Klundert als vesting af. Het omringende gebied had toen nog geregeld te lijden van plundering door Spaanse troepen.

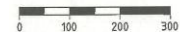

Afbeelding 43: ravelijnen in vesting Klundert

Bij de nadering van de Fransen in 1747 werd de vesting weer in staat van verdediging gebracht en werd het garnizoen sterk uitgebreid. Een aanval bleef echter uit. Tijdens het Franse offensief van 1793 gaf de stad zich over na een beschieting van enkele uren. Sinds het najaar van 1796 tot aan de opheffing van de vesting in 1809 lagen hier geen troepen meer in garnizoen (Stichting Menno van Coehoorn, 1996).

De vesting Willemstad

In opdracht van Prins Willem van Oranje werd het dorp Ruigenhil in 1583 uitgebouwd tot een vesting en kreeg het de naam Willemstad. Op de dijkaccessen ten zuiden en oosten van de stad werden aardwerken opgeworpen en onder andere fort Barlaque aangelegd. (Thans is dit geheel vervallen). Omstreeks het midden van de achttiende eeuw ging de stelling deel uitmaken van het Zuidelijk Frontier en legde men onder meer de forten Haren (Bovensluis) en Sint Anna (De Hel) aan. Een aantal werken, zoals het fort Carolina, gelegen aan de Tonnekreek tussen Willemstad en Klundert, was van tijdelijke aard.

Afbeelding 44: vesting Willemstad, naar A. Hattinga (bron: Stichting Menno van Coehoorn, 1996)

In de Franse tijd kreeg de stelling een functie in de kustverdediging. Dit gaf aanleiding tot de aanleg van onder meer de forten Sabina Henrica, Duquesne (later Prins Frederik) bij Ooltgensplaat, en aan de Buitensluis bij Numansdorp. Bij de Vestingwet van de Stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak en in 1922 van het Zuidfront van de Vesting Holland wordt de vesting Willemstad aangewezen als kernvesting van deze stellingen: steunpunt en opvangstelling op de Brabantse oever. De vesting Willemstad verloor haar militaire functie officieel in 1926 (Stichting Menno van Coehoorn, 1996).

Afbeelding 45: vesting Willemstad

De stad Zevenbergen

Zevenbergen was van belang omdat de grens tussen Holland en Brabant hier lag. Deze werd gevormd door de rivier de Mark. Zevenbergen bezat een kasteel in de vorm van een vierkante waterburcht. De heer van Zevenbergen schaarde zich in de strijd van Jacoba van Beieren tegen Filips de Goede aan de zijde van Jacoba. Na een beleg van enkele maanden in 1427 veroverde Filips de stad en het kasteel. Volgens de capitulatievoorwaarden moesten de stadsmuren worden gesloopt. Een latere poging tot herstel werd circa 1450 teniet gedaan door een stormvloed. Op de kaart van Jacob van Deventer van omstreeks 1545 zijn nog de stadgrachten te zien, alsmede resten van de poorten aan de noordoostzijde (Langeweg) en zuidoostzijde (Hazeldonkse poort) en verder een waltoren (de Noordtoren). Op een kaart van Jan Symonszoon uit 1617 komen deze toren en de Hazeldonkse poort nog voor. Het kasteel had een Staatse bezetting, voor het laatst in 1666. De Hazeldonkse poort werd in 1728 afgebroken, het kasteel in de jaren 1728-1729. De resten van de grachten bleven nog tot de twintigste eeuw bestaan.

Afbeelding 46: Zevenbergen, kaart Jacob van Deventer ca. 1560

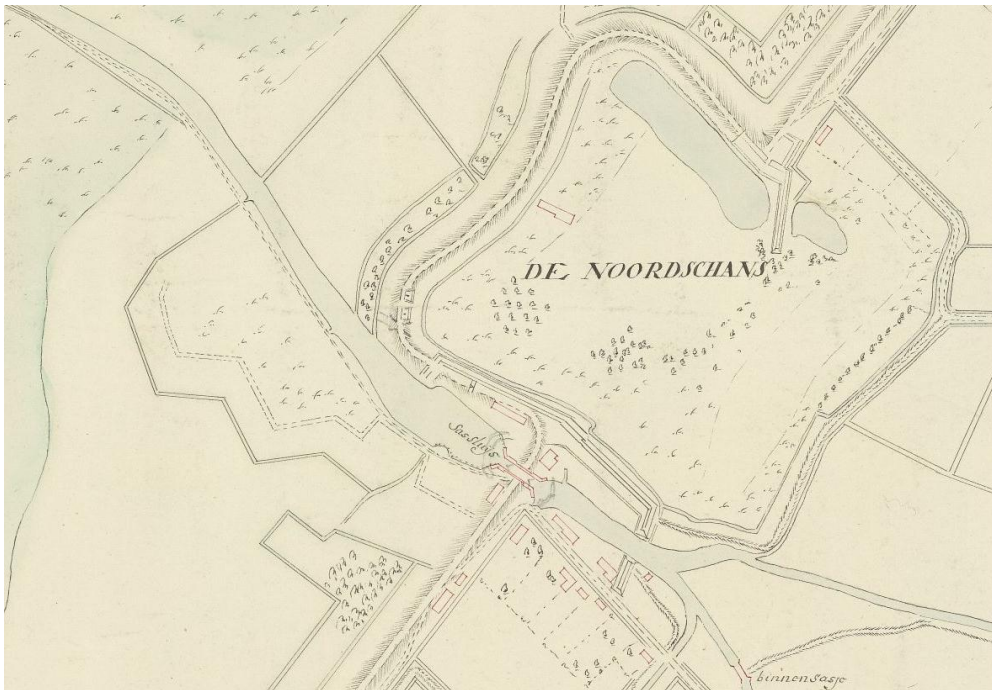
Fort Noordam

Ter verdediging van de monding van de Zevenbergse haven lag een fort nabij de Mooye Keene (Roode Vaart). Het fort werd in 1579 aangelegd in opdracht van de Staten van Holland. Na de inname van Breda in mei 1590 vielen de Spanjaarden het fort aan. Zij moesten met grote verliezen terugtrekken. In 1628 bleek het fort vervallen te zijn, een toestand die in 1648 alleen nog maar verslechterd was. In de loop van de achttiende eeuw is het fort verdwenen. Eventuele resten liggen thans onder de afvalstortplaats.

Ook de batterijen die lagen aan de Roode Vaart en de Moerdijk zijn inmiddels verdwenen.

Noordschans

Oude namen: Noortschans (1639), Noord-Schans (1840). De naam voor een buurtschap, genoemd naar de voormalige schans aan het Hollandsch Diep.

Afbeelding 47: Klundert, Noordschans in 1793 (bron: Nationaal Archief inv.nr. 4626)

Fort De Hel

Oorspronkelijk heette dit Fort 'Anna', later 'Carolina'. De Fransen gaven het in 1811 haar huidige naam 'Fort l'Enfer'. Na het vertrek van de Fransen werd de naam 'vernederlandst' tot Fort De Hel. Het maakte deel uit van een reeks 'batterijen' aangelegd in verband met de belegering van Bergen op Zoom in 1747.

Fort Oranje

Aan de Oude Heijningsedijk te Heijningen ligt het restant van Fort Oranje. De fortificatie werd aangelegd naar aanleiding van de Franse inval in 1747. Het fort maakte deel uit van een reeks versterkingen langs de dijken in de omgeving van Willemstad. Het waren geen stenen forten, maar simpele 'batterijen' (een soort terp met een ringgracht), ook wel 'redoutes' genoemd. Bij de fortificatie aan de Heijningsedijk werd het reeds lang bestaande huis ingesloten en kreeg het geheel de naam Fort Oranje. Een deel van de ringgracht van het voormalige verdedigingswerk is nog aanwezig.

Fort Sabina

Het fort is, na de Engelse invasie op Walcheren in 1809, aangelegd door de Fransen in 1811 als kustverdediging. Doel van het fort was het doordringen van vijandelijke schepen vanaf het Volkerak door het Hellegat naar het Hollandsch Diep te beletten. Het fort had onder meer een torpedoloods. Het munitiedepot, het poortgebouw en de kazerne (1881) bestaan nog. Het regenwater wordt in twee grote reservoirs opgevangen. Ook heeft het fort vier uitbouwen ('*caponnières*'), die alleen te bereiken zijn via een onderaards gangenstelsel. Het fort behoorde tot de 'Stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak', samen met de forten Prins Hendrik, De Hel, Bovensluis en Buitensluis, met Willemstad als centrale vesting. In 1880 is het fort verder uitgebouwd en ingericht voor de huisvesting van zeshonderd militairen. In de Tweede Wereldoorlog vonden honderden mensen er een veilige schuilplaats. Daarna kwam het leeg te staan. Het gebied rond het Fort is nu een vogelreservaat en de gebouwen bieden onderdak aan een vleermuizenkolonie.

Afbeelding 48: Willemstad, fort Sabina

Relicten uit de Eerste Wereldoorlog

Bij Helwijk (Willemstad) liggen de restanten van een schuilplaats van gewapend beton die tijdens de mobilisatie van 1914-1918 werd aangelegd. Ook bij Fort Bovensluis (ten oosten van Willemstad) is ten tijde van de Eerste Wereldoorlog een schuilplaats gebouwd. De werken maakten onderdeel uit van de Stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak.

Relicten uit de Tweede Wereldoorlog

Binnen de gemeente Moerdijk liggen diverse relictten uit de Tweede Wereldoorlog. Het gaat daarbij om (restanten van) objecten als bunkers, schuilplaatsen, geschutopstellingen, bluswaterreservoirs en tankversperringen.

Afbeelding 49: Willemstad, Duitse observatiebunker in bastion Gelderland

Relicten uit de 'Koude Oorlog'

Enkele objecten uit de periode van de zogenaamde Koude Oorlog (1946-1989) zijn binnen de gemeente Moerdijk nog aanwezig. Bij de Volkeraksluizen nabij Willemstad liggen schuilkelders, die een beschermend onderkomen konden bieden aan sluiswachters. Ten oosten van Zevenbergen staat een magazijn van het Korps Mobiele Colones.

4.11 Horeca, ontspanning en cultuur

De toename van de welvaart en de verbeteringen in het onderwijs hadden tot gevolg dat er een grotere culturele belangstelling ontstond. Mensen kregen meer vrije tijd. In steden en dorpen kreeg het verenigingsleven daardoor een impuls. Er ontstonden zang- en muziekgezelschappen, carnavals- en toneelverenigingen en ook het gilde- en broederschapswezen bloeide op na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie.

Afbeelding 50: Zevenbergen, muziektempel Julianaplantsoen

Oude dorpskroegen en herbergen verloren na 1850 terrein aan moderne etablissementen. Kleine dorpscafeetjes zijn nog spaarzaam te vinden. Concertzalen, sociëteitsgebouwen, musea, bioscopen, schouwburgen, gehoorzalen en muziektempels werden gebouwd. Het toenemende verkeer en toerisme leidde in stad en dorp tot de bouw van hotels, cafés en restaurants (Michels, 1993).

5 HISTORISCH GROEN

5.1 Begraafplaatsen

Hoe zijn onze huidige begraafplaatsen ontstaan? Vóór de negentiende eeuw was het gebruikelijk, dat de armen rond de kerk werden begraven (kerkhof) en de rijken in de kerk. Was het kerkhof vol, dan werden de stoffelijke resten opgegraven en verzameld in knekelhuizen, waar spreuken de levenden herinnerden aan hun toekomstig lot: *‘Hodie mihi cras tibi’*: ‘Heden ik, morgen gij’. Men leefde met de dood en dat was heel gewoon. Eind achttiende, begin negentiende eeuw vond een funeraire omwenteling plaats in de geschiedenis van de Europese begraafplaatsen. Allerlei factoren, zoals het Verlichtingsdenken, de groei van de (medische) wetenschap en vooral de bevolkingstoename en de daaraan gekoppelde toenemende verstedelijking zorgden er voor dat men anders met de dood begon om te gaan. Het begraven in kerken en steden werd verboden en het aanleggen van begraafplaatsen buiten de stad kwam in zwang, om onhygiënische situaties het hoofd te kunnen bieden. In 1784 had keizer Joseph II in Wenen al een decreet uitgevaardigd waarin werd bevolen tot aanleg van begraafplaatsen buiten de stad. In 1804 verbood keizer Napoleon het begraven in de stad.

Na het vertrek van de Fransen uit onze streken stond Koning Willem I de oude begravingen aanvankelijk weer toe om in 1829 tot een definitief verbod te besluiten. In de negentiende eeuw werden de (buiten)begraafplaatsen aangelegd als *landschapspark of -tuin*, meestal in de zogenaamde romantische stijl, in navolging van het grote voorbeeld uit Parijs: Père Lachaise. Grootse en grote grafmonumenten – die later wegens plaatsgebrek het veld moesten ruimen – waren populair.

De beplanting hiervoor werd zorgvuldig op haar betekenis uitgezocht. Groenblijvende taxus, cipres en klimop is er dan ook veel te vinden, evenals de treurwilg. Tuinarchitecten werden aangetrokken voor de bebouwing en het ontwerp van de beplanting. Vaak was de aanleg eenvoudig, met rechte paden, een windsingel en een sloot of gracht om het terrein. Het water diende als afscheiding of als afvoer, met name in laaggelegen gebieden. De aanleg in de populaire landschapsstijl leidde later tot slingerpaden en afwisselende boomgroepen, een inrichting die ook in parken is terug te vinden. De begraafplaatsen waren vrij toegankelijk om er te wandelen, te herinneren of te overpeinzen.

Afbeelding 51: Standdaarbuiten, R.K. begraafplaats

Werd in de achttiende eeuw de dood uit de stad verbannen, in de twintigste eeuw werd de dood uit het leven verbannen. Het taboe deed zijn intrede. Verbetering van de medische wetenschap zorgde ervoor dat de dode werd geïsoleerd in het ziekenhuis en werd uitbesteed aan de begrafenisondernemer.

De katholieke begraafplaatsen zijn in omvang het grootste en vaak ook het rijkste uitgevoerd. Rijk geornamenteerde hekwerken scheiden het terrein af. In de kleinere plaatsen hebben de begraafplaatsen meestal een eenvoudige opzet met een middenpad, alhoewel ook hier hekwerken, poorten, calvariebergen, piëta-voorstellingen en kapellen niet ontbreken. Vooral na 1875 is veel aandacht aan de vormgeving besteed. Bijzonder zijn ook de steeds zeldzamer wordende gietijzeren grafkruisen.

De protestantse begraafplaatsen liggen meestal bij de kerk, zijn klein van omvang en voorzien van eenvoudige natuurstenen zerken. Ornamentiek is hier eerder uitzondering dan regel.

Noord-Brabant is rijk aan Joodse begraafplaatsen, onder andere te Oudenbosch en Putte. Dit zijn naar het oosten gerichte terreinen, die meestal zijn voorzien van een hoge muur. Soms is er een klein poortgebouw of een dienstwoning bij (Michels, 1993).

Ook in Klundert bestaat nog een klein Joods begraafplaatsje, gelegen bij de aanleunwoningen van het zorgcentrum Mauritsshof.

5.2 Hofsteden

De *'hofstede'* was een boerenplaats, bestaande uit een huis met erf. Rijke stedelingen konden hier een *'herenkamer'* betrekken. Pas in de loop van de achttiende eeuw zou de term *'buitenplaats'* meer in zwang komen als een verzamelnaam voor een voorname, tweede woning buiten de stad. Met een *'buitenplaats'* wordt een monumentaal huis aangeduid, waarbij alle bijbehorende onderdelen, zoals een omliggend tuin of park en de bijgebouwen samen één onlosmakelijk geheel vormen. De tuin van de buitenplaats was vaak in Engelse landschapsstijl opgetrokken. De beleving van de 'landschapstuinen', die werden aangelegd rondom het huis, lag vaak ten grondslag aan de aanleg van de latere stadsparken. De term *'hofstede'* bleef tot in de negentiende eeuw in gebruik. De betekenis werd nu meer gekoppeld aan de populariteit van een landelijke levensstijl onder de nieuwe elite van notabelen. De beleving van tuin en park speelde daarin een belangrijke rol. De aangelegde tuin was niet alleen bestemd voor vermaak, maar ook om eruit te kunnen eten: de hofstede – *'tot vermaeck en voordeel aengeleyt'*. (Kuiper, 2012).

5.3 Parken, tuinen en overige beplanting

In de loop van de negentiende eeuw is men voortgegaan met het aanbrengen van traditionele beplantingen, zoals op dorps- en stadspaleizen.

Vaak werd een min of meer systematische aanleg van leilinden toegepast.

Op het platteland gold tot circa 1850 het voorpootrecht. Daarbij werden in de wegbermen eiken, berken of fruitbomen geplant. Later werd de bermbeplanting systematischer aangepakt. Deze nu fors uitgegroeide bomen, voornamelijk zomereiken, zijn nog terug te vinden langs delen van wegen. Dijkbeplanting vormt vaak een opvallend structurelement in het landschap.

In de stadstuinen zal hooguit een enkele boom uit de periode 1850-1940 dateren. Wel zijn er nog waardevolle tuinen bij pastorieën. Kastelen en buitenhuizen hadden meestal een tuin, park of een sterrenbos. In de negentiende eeuw zijn deze gewijzigd in parken in de Engelse landschapsstijl. (Michels, 1993).

Lanen

Onder een 'laan' wordt verstaan: een weg of een pad geflankeerd door één of meer rijen bomen. De bomen bestaan meestal uit één soort en ze zijn op regelmatige afstand van elkaar geplant. Meestal staan de bomen aan beide zijden van de weg recht tegenover elkaar. Om mooie rechte stammen te krijgen en een groen 'dak' boven de weg, werden laanbomen opgesnoeid: de onderste takken werden steeds verwijderd. Laanbomen groeien doorgaans langzamer dan bomen in het veld. De meest gebruikte boomsoorten voor een laanbeplanting waren eik, beuk en linde. Vaak liep een laan door tot de grens van het landgoed, om te laten zien tot hoever het bezit zich uitstrekte.

Afbeelding 52: Langeweg, Noorse boerderij Langeweg 22

Boerenerven

Het boerenerv bestond niet alleen uit de boerderij en de bijgebouwen, maar bezat ook open ruimten daaromheen. Het geheel was vaak omgeven door een beschermende bomenrij, een windsingel, die tevens voor schaduw zorgde.

Binnen het erf bevond zich de boerentuin, de boomgaard en de agrarische gebruiksruimte. De tuin was meestal omgeven door een heg, om de dieren de toegang te bemoeilijken. De voorzijde was het domein van de boerin, met de moes- en bloementuin, de bleek en de boomgaard. De achterzijde van het erf omvatte het bedrijfsgebouwen met de schuren, het domein van de boer.

In de klassieke nutstuin werden vooral groenten gekweekt. Later werden er bloemen langs of tussen de groenten gezet. De hoofdvorm van de tuin is een rechthoek met een centraal middenpad en een onderverdeling in smalle bedden. Deze vorm gaat terug op de middeleeuwse klooster- of kruidentuin, waarbij de afzonderlijke bedden werden omgeven door lage buxushaagjes.

Knotbomen

Knotbomen zijn een aanwijzing voor het historische gebruik van het landschap. Ze vormen een eeuwenoude manier van houtoogst. Ze hebben een stam van zo'n twee meter hoog, waarop takken groeien die eens in de twee tot vier jaar werden gesnoeid. Door die snoei ontstaat op deze hoogte een vergroeiing van de stam: de knot. Vaak staan knotbomen in rijen langs het water, waardoor ze met hun wortels de waterkant verstevigen. Ook deden ze dienst als grensmarkering. Geknotte bomen langs wegen werden wel gebruikt om er kruisbeelden of Mariabeelden aan te bevestigen. Knotbomen werden echter vooral gebruikt als houtleverancier voor geriefhout. Wilgenhout diende al van oudsher voor het vlechten van manden of voor de vervaardiging van klompen. De wilg is dan ook de belangrijkste knotboom.

Leilinden

De linde wordt veel gebruikt als leiboom en wordt dan ook wel ‘leilinde’ genoemd. Leilinden hebben een opgaande stam, waarboven op een hoogte van ongeveer twee meter de zijtakken horizontaal gebogen worden en aan een frame worden vastgemaakt. In de jaren daarna worden de nieuwe scheuten op de stam en de scheuten die niet in de gewenste richting groeien, weggeknipt.

Op die manier ontstaat een dicht bladerscherm op stam, dat in de zomer als natuurlijke zonwering kan dienen. Leilinden werden vroeger vooral bij boerderijen met melkvee geplant, maar ook bij woonhuizen in dorpen. Boeren plantten de leilinden langs de voorzijde van de boerderij, omdat de bomen zo koelte gaven in de voorkamer en de daaronder gelegen melkput (Pasveer en Poell, 2012).

Afbeelding 53: Langeweg, Krauwelsgors 4, boerderij met linde

6. BESCHRIJVING VAN DE KERNEN

6.1 Gemeente Moerdijk

De naam Moerdijk is afkomstig uit de zout- en turfwinning. Om het afsteken van het zoute veen – *moor dicken* – gemakkelijker en veiliger te doen verlopen, werd om het werkgebied een dijkje aangelegd. Gewoonlijk werden dergelijke dijkjes na afloop van de werkzaamheden verwaarloosd of zelfs verwijderd, zodat er in het landschap nauwelijks restanten van te vinden zijn. Waarschijnlijk is het enig overgebleven restant van zo'n moerdijkje binnen de gemeente Moerdijk nog zichtbaar bij het Krauwelsgors, omgeving Langeweg, waar het de iets hoger gelegen toegangsweg naar een boerderij vormt.

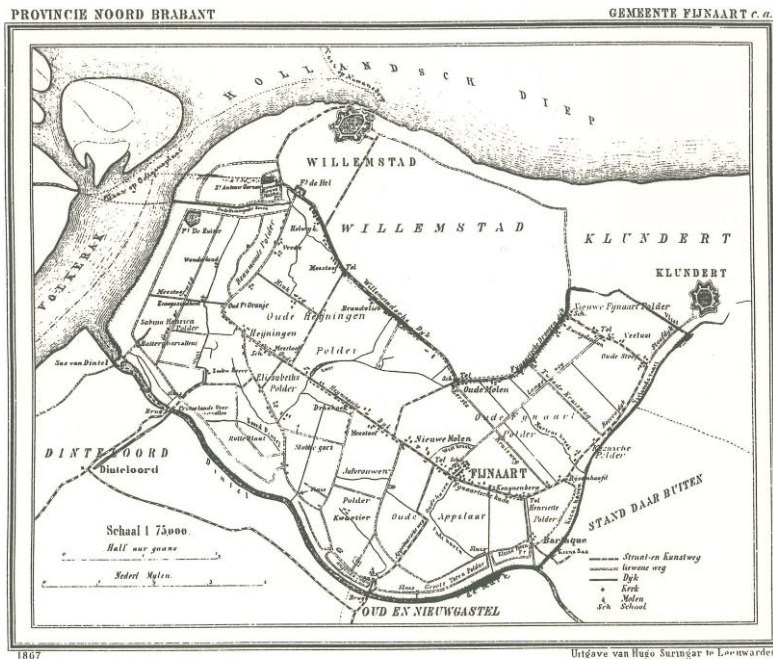
Afbeelding 54: Langeweg, restant moerdijk bij Krauwelsgors

De gemeentenaam is op 1 april 1998 ontstaan uit een definitieve bepaling van de naam van de herindelingsgemeente Zevenbergen, die op haar beurt in 1997 is ontstaan door samenvoeging van de gemeenten Fijnaart en Heijningen, Klundert, Standdaarbuiten, Willemstad en het grootste deel van Zevenbergen. Kleine gedeelten van de voormalige gemeenten Hooge en Lage Zwaluwe en Terheijden zijn aan de nieuwe gemeente toegevoegd; het meest oostelijk deel van de voormalige gemeente Zevenbergen, rondom het gehucht Blauwe Sluis, werd ingedeeld bij de nieuwe gemeente Drimmelen. De gemeente Moerdijk vormt nu één van de grootste gemeenten binnen de provincie Noord-Brabant.

6.2 Fijnaart en Heijningen

Het grondgebied rond Fijnaart en Heijningen behoorde omstreeks 1250 tot de heerlijkheid van Breda. Na 1297 viel het uiteen in het Land van Bergen op Zoom en het Land van Breda. Al in 1295 moet in deze streek een kleine parochie zijn geweest met mogelijk een eigen kerk. In 1313 heette deze Valkenburg.

In 1380 wordt al de naam 'Die Finre' genoemd. In 1480 is sprake van een gors, geheten 'Den Fijner', omstreeks 1566 is sprake van Finaert. Vroeger werd de plaats ook Vrouw Jacobsland genoemd.

4530 Bunders 3.000 Inwoners
 Afbeelding 55: De gemeente Fijnaart en Heijningen ca. 1867, naar J. Kuyper
 (bron: MIP-rapportage Fijnaart c.a., 1990)

Fijnaart is een klassiek voorbeeld van een dorp van het Flakkeese type, met een brede voorstraat rechthoekig op de zeedijk, uitlopend op de kerkring. Het oorspronkelijke Fijnaart ontstond toen in 1380 Jan Boudewijnszoon en Geraert Willemszoon van Jan van Polanen en Hendrik van Boutersem toestemming kregen het gors 'Die Finre' te bedijken. Door het binnendijks afgraven van het veen ('uitmoeren') ontstonden instabiele gronden, waardoor het dorp bij de Sint Elisabethsvloed van 1421 werd weggespoeld. De gronden werden later opnieuw ingedijkt en uitgegeven. Pas in 1548 ontstond het huidige dorp Fijnaart, midden in de polder op het 'Vrouw Jacobsland', ook wel de Fijnaartse polder genoemd. (Met 'Vrouw Jacob' werd niet Jacoba van Beieren bedoeld, maar de Franse echtgenote van markies Antonius van Glymes). In 1550 wordt er een kerkje gebouwd, gewijd aan de H. Jacobus de Meerdere. Deze kerk is in 1645 vervangen door een Hervormde kerk. De huidige kerk dateert uit 1875. Na de Reformatie kerkten de katholieken in Standdaarbuiten. In de Molenstraat aan de kant van het dorps huis komt in 1796 een eigen schuurkerk. De huidige R.K. kerk uit 1952 staat op de plaats van de kerk die in 1845 werd gebouwd en die in de laatste dagen van de Tweede Wereldoorlog werd verwoest.

Afbeelding 56: Fijnaart, protestantse kerk

Heijningen wordt al in 1467 genoemd als Die Heyninge, Het is van 1611 tot 1810 zelfstandig geweest. Daarvoor behoorde het tot Ruigenhil (Willemstad). Tot en met 1996 vormde het samen met Fijnaart een gemeente. Nu vallen beide plaatsen onder de gemeente Moerdijk. Het is in aanleg een dijkdorp met lintbebouwing, veelal aan de zijde van de dijk die vroeger de zeezijde was. De Oude Heijningsedijk vormt hiervan een goed voorbeeld.

Pas na de watersnoodramp van 1953 heeft Heijningen een kern gekregen. De ramp heeft hier een hoge tol geëist. 76 slachtoffers vielen te betreuren en de bebouwing liep zware schade op. Het watersnoodmonument herinnert nog aan dit feit. Ook telt het dorp nog een aantal houten woningen aan de Gravin Bernadottestraat, die na de ramp werden gebouwd met hulp van Frankrijk, Zweden en Noorwegen.

Afbeelding 57: Heijningen, watersnoodmonument

Bijzonder is het dijkhuis aan de Oude Heijningsedijk 54 wat bekend staat als het voormalige Fort Oranje. Het heeft een achthoekige vergaderruimte, waar de 'Heren der aanwassen onder Fijnaart' bijeen kwamen en waar de pacht van de landerijen werd geïnd. De geschiedenis hiervan gaat terug tot 1654. In dat jaar ontstond het meervoudige eigendom van recht tot aanwas en daarmee de eigenaren van het recht der aanwassen onder Fijnaart. Het gebied rondom Fijnaart, grenzend aan de gorzen, werd in 1655 bedijkt. Zo ontstond de West Heyninge polder. Een eerste aanwijzing van bebouwing op de plek van het tegenwoordige Fort Oranje wordt genoemd in de rekening van 1669 (financieel jaaroverzicht) van de eigenaren der aanwassen. Men spreekt van *'het vervallen houten huys'*. In dat jaar werd het huis vervangen door *'het nieuwe steenen huys van de heeren ingelanden'*. In 1747 werd om het huis een fortificatie aangelegd, Fort Oranje. In 1768 verzochten de 'Eigenaren der aanwassen' om de inmiddels onbewoonbaar geraakte woning bij Fort Oranje te mogen vernieuwen en tegelijk vergroten. Het nieuwe landhuis kreeg toen zijn huidige vorm. Ruim twee eeuwen lang presenteerde de rentmeester van de aanwassen ieder jaar in juni de rekening in de achthoekige vergaderruimte. Het pand werd steeds verhuurd en vermoedelijk vanaf 1821 bewoond door de opzichter van de eigenaren. De achterbouw is in 1921/1922 toegevoegd naar een ontwerp van architect L. Lenoir. In de Tweede Wereldoorlog werd op beval van de Wehrmacht de gepotdekselde schuur gebouwd (De Bruyn en Van den Hoven, 2001).

Afbeelding 58: Heijningen, Oude Heijningsedijk 54

6.3 Klundert

Oude namen voor Klundert zijn: De Klundert, ‘die clunder’(1537) en Clundert (1555). De gunstige ligging aan goed vaarwater tussen Mark en Buttervliet (het latere Hollandsch Diep) geeft al in 1250 het aanzien aan een dorpje ‘Die Overdraghe’, gelegen aan een watertje met dezelfde naam. Dit vaarwater verzandt en aan een nieuwe vaarweg (Nieuwervaert) ontleent het de naam ‘Niervaart’, met de latere toevoeging ‘De Clundert’. Het plaatsje Niervaart is door de vijftiende eeuwse overstromingen verloren gegaan.

In 1558 werd begonnen met de herdijking van het verloren gegane gebied en werd een nieuw dorp aangelegd: Klundert. Uitgangspunt voor de aanleg was een lange kreek, die werd strak getrokken en waarbij een haventje werd aangelegd. Parallel aan het water werden de voorstraten ontworpen met aan de noordoostzijde een vierkante kerkring en symmetrisch aan de noordwestzijde een stadhuisring.

Afbeelding 59: Klundert, Stadhuisring

Vlak bij de haven kwam een molen te staan. De omliggende polder werd rationeel verkaveld. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog, in 1583, werd Klundert onder Willem van Oranje tot vestingstad omgebouwd. Klundert werd een Hollandse vestingstad, die nooit door de Spanjaarden is belegerd. Het Prinsenhof – later als raadhuis in gebruik – was de verblijfplaats van de rentmeester. Het was een geschenk van prins Maurits, de zoon van Willem van Oranje, als dank aan de in Klundert gelegeerde troepen. Zij slaagden erin de door de Spanjaarden bezette stad Breda in te nemen dankzij de list met het turfschip.

Het oorspronkelijk karakter van polderdorp bleef bij de verbouwing tot vestingstad goed behouden, ondanks latere toevoegingen en wijzigingen (Noordbrabants Museum, 1978).

Afbeelding 60: Klundert, beer met monniken in vestingwerk

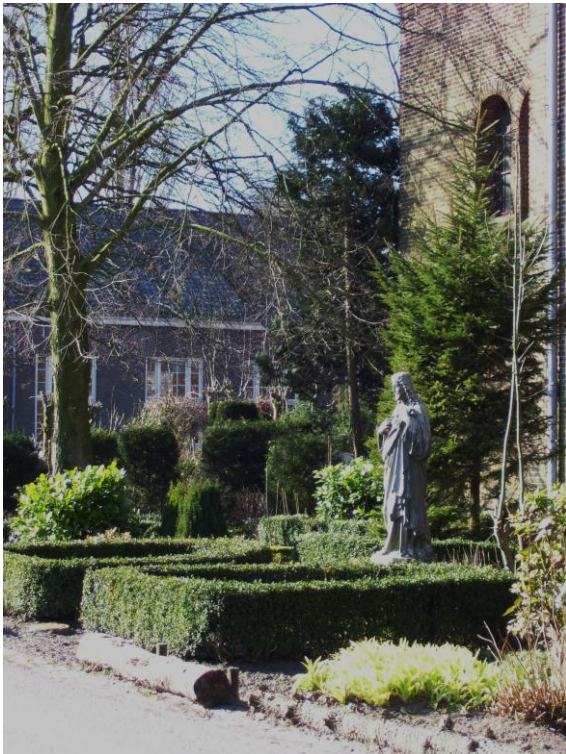
6.4 Langeweg

Langeweg begon haar bestaan ooit onder een andere naam: Slikgat. In 1910 is op verzoek van de capucijner monniken van het klooster de naam gewijzigd in Langeweg. De naam Slikgat komt al voor in 1656 ('Slijckgadt'). Tot 1800 ontwikkelt de buurtschap zich voornamelijk langs de Zuiddijk, aanvankelijk Suytdyk geheten en aangelegd in de periode 1358-1359.

Van 1851 tot 1875 lag er een tol aan de weg Slikgat-Zevenbergen.

De naam van de Hamseweg houdt verband met de vervening. Vanaf 1267 zijn grote gebieden rond Slikgat ter vervening uitgegeven. Na 1350 is sprake van een Goed de Ham. De turfvaart van dit gebied mondde uit in de Mark. Vanaf deze monding baande een kreek zich een weg door het gebied: de Kromme Vliet (oudere naam: de Hamse Kreek). De kreek, die haar einde vond midden in het dorp, daar waar de Hamseweg begint, is in 1984 gedempt. De Hamseweg was tot in de jaren twintig van de twintigste eeuw een slikrijke weg, die de naam van het dorp eer aandeed. Dankzij pleidooien van de paters capucijnen zijn vanaf 1921 de wegen in Slikgat verhard. Eens was dit een bloeiend dorp met winkeltjes en een station aan de spoorlijn Breda-Lage Zwaluwe, dat heeft bestaan van 1863 tot 1937.

De huidige Langeweg dateert uit 1962, toen de oude turfvaart Langeweg-Zevenbergen werd gedempt. Van de turfvaart wordt al in 1287 melding gemaakt. Er was aan weerszijden daarvan een weg.

Afbeelding 61: Langeweg, voormalig capucijner klooster (thans Emmaüs-communautéit)

6.5 Moerdijk

Vóór de grote vloed van 1380 was het gebied waarin Moerdijk lag, al bedijkt. Aanvankelijk behoorde het tot de heerlijkheid Strijen. Een deel van Strijen werd in 1361 afgescheiden als heerlijkheid Niervaart. De naam Moerdijk herinnert aan het feit dat deze locatie vroeger in een veengebied lag. Later ontwikkelde het zich tot vissersdorp. Er werd met name op spiering, platvis en paling gevestigd op de Zuidhollandse en Zeeuwse wateren.

Afbeelding 62: Moerdijk, haven

In de geschiedenisboekjes kwam Moerdijk voor als de plaats waar prins Johan Willem Friso op 14 juli 1711 om het leven kwam, toen de boot die hem overzette kapseide tijdens een zware storm op het Hollandsch Diep. Een borstbeeld aan de haven herinnert aan dit feit.

Door de aanwezigheid van een spoorbrug en een verkeersbrug was Moerdijk in de Tweede Oorlog van strategisch belang. Derhalve zijn hier hevige gevechten geleverd en bombardementen uitgevoerd, waarbij veel van de bebouwing is vernield.

Afbeelding 63: Moerdijk, klokkenstoel bevrijdingsmonument

6.6 Noordhoek

De naam Noordhoek wordt voor het eerst omstreeks 1680 in archiefstukken vermeld. Noordhoek was eeuwenlang van belang voor de vlasbewerking. In 1937 werd er een vlasfabriek (roterij) opgericht.

Bijzonder is de kerk van Noordhoek, gebouwd in 1922 door de benedictijner architect Dom Paul Bellot met in patroon gelegde dakpannen.

Afbeelding 64: Noordhoek, R.K. kerk St. Joseph

6.7 Standdaarbuiten

In 1491 is al sprake van *'tgors Standerbuyten'*. Later wordt dit *'Sandt daar buiten'* (1526), *'Standtder Buyten'* (1639) en *'t Zand-daar-buiten'* (1833).

De schorren van dit voormalige kustgebied, grenzend aan de Mark en Dintel, werden in 1527 bedijkt in opdracht van Jan III van Glymes, Markies van Bergen op Zoom. Het dorp is ontstaan in 1529. Het was een belangrijk gebied met vruchtbare grond, dat jarenlang inzet voor onenigheid vormde tussen de Heren van Bergen op Zoom en Holland. Na de Franse tijd, begin negentiende eeuw, is het gebied verdeeld over een vijftiental boerderijen. De haven werd in de jaren zestig van de vorige eeuw gedempt.

Afbeelding 65: Standdaarbuiten, voormalige Hervormde Kerk en pastorie

6.8 Willemstad en Helwijk

De geschiedenis van Willemstad kan men laten beginnen in 1564, toen Jan IV van Glymes, markies van Bergen op Zoom, een gebied langs het Hollandsch Diep, de *'Ruygen Hil'*, liet inpolderen en er een dorp liet aanleggen volgens het strakke patroon van de zeeleidorpen met vierkante kerkring en haven. Het haventje was nodig voor de export van producten uit de polder. Ook was er een vissersvloot gevestigd. De monding van de haven was aanvankelijk een kreek, de Hoochkeetse Kreek. In 1583 is het dorp tot vesting omgebouwd in opdracht van Willem van Oranje. Na zijn overlijden in 1584 kreeg het de naam Willemstad. Binnen de stervormige omwalling bleef het oude stratenpatroon nog goed bewaard (Noordbrabants Museum, 1978). In 1970 is het complete stadsdeel binnen de verdedigingswerken tot beschermd stadsgezicht verklaard.

Afbeelding 66: Willemstad, vuurtoren (bron: G. de Bruijn, St. Willebrord)

Willemstad beschikt ook over de enige resterende vuurtoren van West-Brabant. Hij wordt eigenlijk alleen nog ten behoeve van de pleziervaart gebruikt.

Helwijk, de kleinste kern van de gemeente, is na de Tweede Wereldoorlog gebouwd als uitbreidingswijk van de gemeente Willemstad. De naam Helwijk, die waarschijnlijk verwijst naar het nabijgelegen fort De Hel, komt al in de negentiende eeuw voor deze buurtschap voor.

6.9 Zevenbergen

Zevenbergen wordt al in 1287 genoemd. De plaats werd gesticht rondom een kasteel, als centrum voor opslag en doorvoer van zout en turf. De haven werd gevormd door de Roode Vaart, die uitkwam op de Mark. Turfwinning vond onder meer plaats in het oostelijk gelegen Oudland van Zevenbergen. Zevenbergen heeft een rechthoekig stratenpatroon, gebaseerd op de nederzettingsstructuur van een oud veendorp. De plaats werd welvarend door de drukke zouthandel, o.a. op Engeland. Door de overstromingen in de vijftiende eeuw kwam aan deze welvaart een einde. De middeleeuwse omwalling werd op last van Philips van Bourgondië reeds omstreeks 1450 gesloopt als straf voor de steun van de stad aan zijn rivaal Jacoba van Beieren. De opgemetselde fundering van de Noordtoren, ook wel Duiventoren en – abusievelijk – Lobbekenstoren genoemd, zou nog een restant van deze stadsomwalling kunnen zijn.

Na de Sint Elizabethsvloed lag Zevenbergen op een eiland. Door latere bedijkingen, met name in de zestiende eeuw, werden de omliggende gebieden weer drooggelegd.

In de Tweede Wereldoorlog is een groot deel van het oude centrum verwoest, eerst door een abusievelijk bombardement in mei 1940, en vervolgens door de zware gevechten bij de bevrijding in 1944. De beide kerken aan de Markt zijn na de oorlog fraai gerestaureerd, maar vele andere gebouwen zijn definitief verloren gegaan.

Afbeelding 67: Zevenbergen, 17^e-eeuws poortje bij Noordhaven 102

6.10 Zevenbergschen Hoek

Zevenbergschen Hoek beschikte in de eerste helft van de vorige eeuw over een kapitale koepelkerk, ontworpen door de architect Carl Weber. De kerk ging door oorlogsgeweld in de Tweede Wereldoorlog verloren. De huidige Sint Bartholomeuskerk is daarvan de opvolger. Een bijzonder pand is Huis Bloemendaal aan de Bloemendaalse Zeedijk, dat ten dele uit 1612 dateert. Het is een voormalig veerhuis. Het staat thans op de lijst van rijksmonumenten.

Afbeelding 68: Zevenbergschen Hoek, huis Bloemendaal

7. BELEIDSONTWIKKELING

7.1 Inleiding

Het gemeentebestuur van Moerdijk streeft naar een beleid waarin sprake is van zorgvuldige omgang met de aanwezige cultuurhistorische waarden binnen haar grondgebied. Willemstad vormt een speerpunt van het toeristisch recreatief beleid binnen de gemeente.

7.2 Beleidsadviezen

Teneinde een goed en doelmatig beleid te kunnen voeren, is kennis van het eigen erfgoed van essentieel belang. Eén van de uitgangspunten van het nieuwe beleid zal dan ook moeten zijn: de kennis van het aanwezige erfgoed uit te breiden.

Bij het ontwikkelen van nieuwe ruimtelijke plannen dient cultuurhistorie een volwaardige plaats en inbreng te krijgen. Cultuurhistorische waarden kunnen leidraad en inspiratiebron vormen voor nieuwe ontwikkelingen, die daardoor aan (belevings)kwaliteit winnen. In de komende beleidsperiode zal daarom dienen te worden ingezet op het tijdig inbrengen van de erfgoeddiscipline in ruimtelijke ontwikkelingsprocessen.

Tevens kan cultuurhistorie een belangrijke stimulans zijn voor toerisme en recreatie. Een uitdaging en kans voor het promoten van de gemeente Moerdijk!

Een grotere betrokkenheid van monumenteigenaren en publiek is essentieel voor een vitaal cultuurhistorisch beleid. Daarom is het belangrijk om participatie, educatieve projecten en publieksgerichte activiteiten te bevorderen. Daarbij moet de kennis van het cultureel erfgoed binnen de gemeente Moerdijk overzichtelijk en eenvoudig toegankelijk zijn.

Het is van groot belang dat de diverse betrokken afdelingen binnen de gemeentelijke organisatie gaan werken vanuit de gedachte dat bouwkundige, historisch-geografische en archeologische waarden in een zo vroeg mogelijk stadium van het ruimtelijke ontwikkelingsproces worden ingebracht en meegewogen. In dit proces dient cultuurhistorie gezien en gebruikt te worden als een **kans** en niet als een beperking van de gewenste ontwikkeling. Ontmoetingen van heden en verleden vormen een uitdaging en inspiratiebron voor de toekomst. Behoud door ontwikkeling kan hierbij een uitgangspunt zijn. Op de cultuurhistoriekaart worden per legenda-eenheid beknopte beleidsadviezen aangegeven.

Afbeelding 69: Zevenbergen, woningen in voormalig politiebureau

7.3 Kansen en bedreigingen

Inleiding

In deze paragraaf worden cultuurhistorische objecten belicht, die in onze moderne maatschappij hun oorspronkelijke functie hebben verloren, of anderszins niet langer worden gebruikt (leegstaande gebouwen, veranderde opvattingen ten aanzien van religieuze objecten e.d.). Bij gebouwde objecten leidt leegstand snel tot verval. Het vinden van een passende herbestemming voor een pand wordt dan steeds moeilijker, zodat sloop vaak nog als enige optie wordt gezien. Het streven zou echter moeten zijn om cultuurhistorisch erfgoed te behouden, waar dat zonder ernstige schade voor de samenleving gerealiseerd kan worden. Deze paragraaf geeft voorbeelden van bedreigingen en kansen voor het cultuurhistorisch erfgoed, aangedragen door diverse deskundige auteurs. De paragraaf moet zeker niet worden beschouwd als een uitputtende omschrijving. De voorbeelden kunnen echter wel een handvat bieden bij een (maatschappelijke) discussie over de waarde van het gemeentelijk cultuurhistorisch erfgoed. Ten behoeve van de waardebepaling van cultuurhistorische objecten zijn de waarderingscriteria van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) aan deze toelichting toegevoegd als bijlage I.

Afbeelding70: Zevenbergen, Markt 12: de enige nog overgebleven oorspronkelijke gevel aan de Markt

Vestinglandschap

Binnen het huidige landschap zijn nog een aantal restanten van verdedigingswerken te herkennen. Veel van deze verdedigingswerken maakten deel uit van waterlinies. Ze liggen veelal op hogere delen in het landschap (zoals zandhoogten). De lagere kleigebieden werden in tijden van nood onder water gezet, geïnundeerd. Door de ligging van de verdedigingswerken binnen het landschap te benadrukken, kan indirect het verdrongen landschap worden verbeeld. Dit geeft een indruk van de geschiedenis van het gebied.

Met enige sturing binnen de ruimtelijke ordening kunnen slecht zichtbare vestingwerken geaccentueerd worden, bijvoorbeeld door het verwijderen van verhullende begroeiing. Dit zou met meerdere oude vestingen in West-Brabant kunnen gebeuren, waardoor een fortentreeks zichtbaar wordt. (Kluiwing, Brand en Borger, 2006).

Afbeelding 71: Willemstad, restant Duitse anti-tankwal uit WO-II

Boerderijen

Door drastische veranderingen in de agrarische bedrijfsvoering worden veel boerenschuren niet meer gebruikt en onderhouden. Het bestand aan oude boerderijen is daardoor dramatisch verminderd. De cultuurhistorische inventarisatie binnen Noord-Brabant, die sinds 1988 formeel het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) werd genoemd, heeft hierover cijfers ter vergelijking aan het licht gebracht. In Zuidwest-Brabant bleek sinds 1988 40% van alle waardevolle boerderijen verdwenen en in het Brabantse kleigebied lag dat percentage op 31,8%. De percentages zullen nu nog zijn opgelopen. Naast sloop van cultuurhistorisch waardevolle boerderijen vormt ondeskundige verbouwing een bedreiging.

Functieverandering, met als doel cultuurhistorisch waardevolle boerderijen (inclusief hun bijgebouwen) te behouden kan via enkele beleidsmaatregelen van de overheid een positieve stimulans krijgen. Denk bijvoorbeeld aan woningsplitsing en een actief beleid ten aanzien van passende vormen van herbestemming.

Bij een combinatie van goede beleidsmaatregelen, deskundigheid bij restauraties en verbouwingen, gedrevenheid bij organisaties op het gebied van boerderijbescherming en bewustzijn van de cultuurhistorische waarde van hun bezit bij boerderijbewoners kan het restant aan historische boerderijen in Noord-Brabant behouden blijven (Dirven, 2004).

Afbeelding72: Zevenbergen, schuur aan Koekoeksedijk

Industriële gebouwen

Watertorens, pompstations, elektriciteitscentrales en gasfabrieken zijn alle utilitaire bouwsels. Meer nog dan bij andere gebouwen hangt hun voortbestaan af van het behoud van hun functie. Maar door de verbeterde technieken en de almaar toenemende vraag naar water, gas en licht raken de nutsvoorzieningen snel verouderd en worden de oude gebouwen hiervoor niet meer gebruikt. In sommige gevallen zijn watertorens door de provincie of de gemeente beschermd. Overbodig geworden watertorens werden aanvankelijk gesloopt. Nu wordt meestal gezocht naar herbestemming van deze gebouwen.

Omdat het vaak moeilijk is om een goede bestemming te vinden, heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in januari 2013 een brochure uitgebracht, die eigenaren, ontwikkelaars, architecten en gemeenteambtenaren een handvat biedt (RCE, 2013).

Ook veel van de fabrieken uit de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw zijn door veranderde productiemethoden, schaalvergroting en fusies in onbruik geraakt en/of afgebroken. Monumentenorganisaties beijveren zich voor het behoud – bijvoorbeeld door het zoeken naar nieuwe functies en daarmee hergebruik – van de restanten.

In samenhang met de industriële ontwikkeling staan de kleine relictten. Objecten in de vorm van (gietijzeren) lantaarnpalen of elektriciteitshuisjes horen tot deze categorie. Het is zaak om ook die kleine elementen in de monumentenzorg te betrekken (Benjamins, 2004).

Religieuze gebouwen

‘Eeuwenlang waren religieuze gebouwen de spil waar het leven in stad of dorp om draaide, ankerpunten in het dagelijks leven, bronnen van herinnering. Dat lijkt nu anders te worden. De kerken lopen leeg... Als de kerken leeglopen, raken ze in de gevarenzone. Al helemaal als de bisdommen parochies samenvoegen om het tekort aan priesters op te lossen. Dat betekent dat veel kerken op termijn leeg komen te staan. Als hervormde gemeenten gaan fuseren, worden ook kerken afgestoten. In dat geval zijn ze niet langer meer intiem verbonden aan de grote rituelen van een mensenleven. Dan verliezen we onze binding met deze gebouwen. De verhalen, die de kerken verbinden met ons dagelijks leven, worden dan niet meer verteld. Ze zullen vervagen en verdwijnen. Over een aantal jaren begrijpt niemand meer de intense samenhang tussen de stenen muren, de kunstvoorwerpen en hun vele geschiedenissen. Als de oude verbindingen vervagen vraagt dat om nieuwe banden. Onze steden en dorpen kunnen niet zonder de torens van onze kerken. Het zijn eigenlijk altijd al voorlopers geweest van onze musea: proto-musea, die in een notendop de geschiedenis van een plaats vertellen. De lotgevallen van een kerk zeggen veel over de geschiedenis van een plek. Als de kerken niet meer worden gebruikt en bezocht, verliezen we een groot deel van ons geheugen en van onze cultuur.’(citaat: W. van Leeuwen, p. 10 in ‘De honderd mooiste kerken van Noord-Brabant, 2012).

Door terugloop van het kerkbezoek en door fusies zijn een aantal kerken tegenwoordig overbodig geworden. De opgave is dan, om een passende herbestemming te vinden. De stichting voor cultuurparticipatie ‘Lyra’ organiseert onder andere concerten in de kleine Lodewijks-kerkjes en verzamelt gegevens over de kerkjes om er een boekje over uit te brengen. (Informatie: stichtinglyra@home.nl).

Afbeelding 70: Langeweg, kapel voormalig kapucijner klooster

Kleine religieuze monumenten: kapellen, H. Hartbeelden en wegkruisen

Naast de traditionele verering, zoals die vanouds bestond, heeft tegenwoordig de toeristische curiositeit zijn intrede gedaan. Echter, door de afname van de religieuze betrokkenheid in de moderne samenleving dreigen kapelletjes toch in onbruik en daardoor in verval te raken. Extra aandacht is hier geboden om het voortbestaan van dergelijke monumentjes te waarborgen, temeer daar deze kapelletjes doorgaans geen juridische bescherming genieten. Ook de Heilig Hartbeelden en Christus Koningbeelden gaan een moeilijke toekomst tegemoet. Laten we ze niet uit het oog verliezen.

Een enkel wegkruis of Heilig Hartbeeld en diverse (met name oudere) kapellen staan al wel geregistreerd als beschermd monument. Daarmee is hun toekomst nog niet veilig gesteld. Meer nog dan om de bouwhistorische aspecten van deze kleine religieuze relictien is het vastleggen van de betekenis op het gebied van volksdevotie en gebruikswaarde van belang. Laten we de cultuurhistorische waarde van deze kleine monumenten daarom niet vergeten en ons inzetten voor hun behoud. Hier ligt ook een taak voor de lokale heemkundevereniging.

Begraafplaatsen

Lange tijd werd het cultuurhistorisch aspect van begraafplaatsen over het hoofd gezien. Ze werden verwaarloosd of zelfs – niet gedocumenteerd – geruimd. Geleidelijk aan dringt het besef in bredere kring door dat begraafplaatsen, net als kastelen, kerken, openbare gebouwen en historische tuinen behoren tot de geschiedenisboeken van gemeenschappen.

Maatschappelijke en culturele waarden vinden hier hun neerslag.

Memento mori: gedenk te sterven, was lange tijd het motto. Na de periode van de Verlichting verdween de dood geleidelijk uit beeld en daarmee uit het leven. In onze tijd is het taboe rond de dood weer aan het verdwijnen. Daarmee komt er een hernieuwde aandacht voor begraafplaatsen. Vanwege hun aanleg, ligging, staat van onderhoud en/of aanwezigheid van bijzondere grafmonumenten mogen begraafplaatsen als cultuurhistorisch waardevol gelden. De begraafplaats is inmiddels weer meer geworden dan alleen een plek om doden te begraven.

Afbeelding 71: Standdaarbuiten, R.K. begraafplaats

Nu er in de maatschappij een streven is naar meer individualiteit, komt er ook weer meer belangstelling voor het 'leven na de dood'. Kunstenaars maken persoonlijke grafbeelden. Heemkundekringen doen onderzoek op begraafplaatsen en/of adopteren bedreigde graftekens. Genealogie en heraldiek, teksten en symbolen, maar ook de aanwezigheid van bijzondere flora en fauna geven begraafplaatsen een meerwaarde. En begraafplaatsen kunnen zo weer een ontmoetingsplaats worden voor verleden en heden: voor de doden en de levenden (Brouwer, 2004).

7.4 Aanbevelingen

Cultuurhistorische waarden geven mede vorm en inhoud aan de **identiteit** en **kenmerkend** van een gebied. Cultuurhistorie kan daarmee bijdragen aan een gevoel van **verbondenheid** met een plek. Daarnaast kent de cultuurhistorie ook een **economische waarde**. In dit verband valt te denken aan *recreatie en toerisme*, maar bijvoorbeeld ook aan *vastgoedwaarden*. Het landschap wordt steeds opnieuw ingericht, afhankelijk van de eisen van de tijd.

Cultuurhistorische waarden kunnen bij de inrichting van onze leefomgeving een bron van inspiratie zijn en tegelijk iets van het verleden en de identiteit van de streek zichtbaar houden. Zo kunnen ze de kwaliteit van de leefomgeving verhogen. Behoud van cultuurhistorische waarden betekent niet dat er geen ruimte meer is voor nieuwe ontwikkelingen. Het is daarbij echter wel van belang, dat bij deze nieuwe ontwikkelingen een plaats wordt ingeruimd voor het cultuurhistorisch erfgoed. We zullen dus zorgvuldig met onze cultuurhistorie moeten omgaan.

Zodra cultuurhistorie een belangrijk aspect is in ruimtelijke plannen, loont het de moeite om de kosten en baten van eventuele extra investeringen in de cultuurhistorie inzichtelijk te maken en om een *cultuurhistorievriendelijk* of zelfs *uitdagend* alternatief te ontwerpen.

Afbeelding 72: Klundert, Zweedse watersnoodwoningen aan Molenberglaan

GEBRUIKTE LITERATUUR

Algemeen

- Benjamins, M.**, 2004. *De 'European Route of Industrial Heritage' in Noord-Brabant*. Essays over monumenten in Noord-Brabant, uitgegeven bij gelegenheid van het 25 jarig bestaan van de Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg 1979-2004, Vught.
- Buiks, Chr.**, 1997. *Laatmiddeleeuws landschap en veldnamen in de Baronie van Breda*. Assen.
- Buiks, Chr., G. Dirven, M. Bimmel en J. Toebast**, 2011. Historische boerderijen in Baronie en Markiezaat-Handreikingen voor het behoud van het ruraal erfgoed. Stichting de Brabantse Boerderij, Geertruidenberg.
- Brouwer, R.**, 2004. 'Aan de grens van 't aardsche leven ...'. in: Essays over monumenten in Noord-Brabant, uitgegeven bij gelegenheid van het 25 jarig bestaan van de Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg 1979-2004, Vught.
- Bruijn, G. de & F. van den Hoven**, 2001. *Op ontdekkingsreis door West-Brabant: Baronie en Markiezaat. Kroniek van een millennium*. Uitgev. Filatop, Leerdam.
- Bruijn-Franken, H. de, e.a. (red.)**, 1994. *Ach Lieve Tijd. 700 jaar West-Brabant en de Westbrabanders*. Waanders Uitgev., Zwolle.
- Bulk, A. van den**, 2010. *Het bruine goud van West-Brabant*. In: 'In Brabant'. Tijdschrift voor Brabants Heem en Erfgoed. Jrg. 1 nr. 5 okt. 2010. p. 36-43 Uitgave: Stichting Brabants Heem, de Historische Vereniging Brabant en de stichting Erfgoed Brabant.
- Caspers, T.**, 2012. *Landgoederen in Noord-Brabant. Het lief en leed dat landgoed heet*. Uitgave: Brabants Landschap & Brabants Particulier Grondbezit.
- Cuijpers, J.J.**, 2003. *De Lange Weg – ontwikkeling van de polderinrichting in westelijk Noord-Brabant*. In: Historisch-Geografisch Tijdschrift 21, p. 103-109
- Dirven, G.**, 2004. *Behouden we de Brabantse boerderij? Stoppen we de teloorgang van dit stuk erfgoed?* in: Essays over monumenten in Noord-Brabant, uitgegeven bij gelegenheid van het 25 jarig bestaan van de Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg 1979-2004, Vught.
- Dorsser, H.J. van**, 1956. *Het landschap van westelijk Noordbrabant. Bijdrage tot het inzicht in de ontstaanswijze*. Proefschrift. Flakkeesche Drukkerij, Middelharnis.
- Eeden, H. van den**, 2009. *Lodewijks kerkjes. Nalatenschap van het 'konijn van Olland'*. In: 'In Brabant'. Tijdschrift voor Brabants Heem en Erfgoed. Jrg. 1 nr. 0 okt. 2009. p.6-11. Uitgave: Stichting Brabants Heem, de Historische Vereniging Brabant en de stichting Erfgoed Brabant.
- Eerenbeemt, A. en B. van den**, 2004. *Oorspronkelijk wegenpatroon kern van cultuurhistorisch landschap. Verbreken van het weefsel is karaktermoord*. in: Essays over monumenten in Noord-Brabant, uitgegeven bij gelegenheid van het 25 jarig bestaan van de Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg 1979-2004, Vught.
- Haartsen, A.**, 2009. *Ontgonnen Verleden – Regiobeschrijvingen provincie Noord-Brabant* (rapport DK nr. 2009.dk116-k) Ede. Bureau Lantschap/Directie Kennis, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
- Ham, W.A. van & J. Vriens (red.)**, 1980. *Historische kaart van Noord-Brabant 1795 – De gebieden van de schepenbanken binnen de huidige provincie Noord-Brabant omstreeks 1795*. 's-Hertogenbosch.
- Ham, W.A. van**, 1981. *De begrenzing van West-Brabant*. In: Brabants Heem nr. 2-3 Jrg. 33. Stichting Brabants Heem, Waalre.
- Horn van Nispen, M.-L. ten**, 2004. *Kei- en klinkerwegen in Noord-Brabant*. in: Essays over monumenten in Noord-Brabant, uitgegeven bij gelegenheid van het 25 jarig bestaan van de Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg 1979-2004, Vught.

- Kamps, P.J.M., P.C. van Kerkum en J. de Zee (red.)**, 2004. *Terminologie verdedigingswerken. Inrichting, aanval en verdediging*. Een herziene en uitgebreide bewerking van vestingbouwkundige termen van A.H. Mohr, 1983. Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht.
- Kluyving, S.J., N. Brand en G.J. Borger (red.)**, 2006. *De West-Brabantse Delta. Een Verdronken Landschap Vormgeven*. Geoarchaeological and Bioarchaeological Studies Volume 7. Vrije Universiteit Amsterdam, Amsterdam.
- Kolman, C., B. Olde Meierink en R. Stenvert**, 1997. *Monumenten in Nederland. Noord-Brabant*. Zeist/Zwolle. Rijksdienst voor de Monumentenzorg/Waanders Uitgevers
- Kuyper, J.**, 1865. *Gemeente Atlas van de Provincie Noord-Brabant*. H. Suringar, Leeuwarden. (herdruk 1982) B.V. Foresta, Groningen.
- Laguette, J.A.Ph.**, 2004. *Voor verdedigingsdoeleinden ingerichte militaire bouw- en aardwerken*. in: Essays over monumenten in Noord-Brabant, uitgegeven bij gelegenheid van het 25 jarig bestaan van de Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg 1979-2004, Vught.
- Leenders, K.A.H.W.**, 1989. *Verdwenen venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad 1250-1750*. Historische uitgaven, reeks in-8° nr. 78, Gemeentekrediet.
- Leenders, K.A.H.W.**, 1996. *Het landschap als historische bron*. Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening. Cursusboek. Breda.
- Leenders, K.A.H.W.**, 1996. *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied (400-1350). Een poging tot synthese*. Proefschrift. Walburgpers, Zutphen.
- Leeuwen, W. van**, 1981. *Het inventariseren van de gebouwde omgeving in Noord-Brabant*. In: Brabants Heem Jrg. 33 nr. 2 – 3. Stichting Brabants Heem, Waalre
- Meffert, M.**, 2007. *Essenbeleid in de provincie Noord-Brabant*. In: *Essen in zicht. Essen en plaggendecken in Nederland: onderzoek en beleid*. p. 41-51. Nederlandse Archeologische Rapporten 34. Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Amersfoort.
- Noordbrabants Museum**, 1978. *Dorpen in Brabant. Ontstaan en ontwikkeling*. Boek bij tentoonstelling 12 mei tot 9 juli 1978. 's-Hertogenbosch.
- Olst, E.L. van**, 1988. *Landelijke bouwkunst Noord-Brabant*. SHBO, Arnhem.
- Pasveer, A. en J. Poell**, 2012. *Groen van toen*. Uitgave Stichting Open Monumentendag, Amsterdam.
- Provincie Noord-Brabant**, 1990. *Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Regio Zuid West Brabant*, 's-Hertogenbosch.
- Provincie Noord-Brabant**, 1990. *Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Regio Brabants Kleigebied*. 's-Hertogenbosch.
- Rutte, R.**, 2010. *Nieuw land – nieuwe samenleving – knappe nederzetting. Dorpen in de vijftiende en zestiende-eeuwse bedijkingen in de zuidwestelijke delta*. In: Historisch-Geografisch Tijdschrift nr. 29, p. 71-95.
- Sneep, J., J.P.C.M. van Hoof, G.J.L. Koolhof en S.H. Poppema (red.)**, 1996. *Atlas van historische vestingwerken in Nederland. Noord-Brabant*. Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht.
- Vermeulen, P.**, 2004. *Zorg voor kleine religieuze monumenten in Brabant. Wegkapellen, wegekruisen, heilig hartbeelden en Lourdesgrotten*. in: Essays over monumenten in Noord-Brabant, uitgegeven bij gelegenheid van het 25 jarig bestaan van de Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg 1979-2004, Vught.
- Vierlingh, A.**, 1920. *Tractaet van Dyckagie, XVI, heruitgave*. 's-Gravenhage.

Woud, A. van der, 1987. *Het Lege Land. De ruimtelijke orde van Nederland (1798-1848)*. Uitgeverij Contact, Amsterdam.

Gemeente Moerdijk

- Brandsma, R.**, 2005. *In zeven sloten – van Zonzeel tot Hellegat*. Vèrse Hoeven, Raamsdonksveer.
- Delahaye, A.**, 1979. *Heilige berg, Overdrage, Niervaart en Klundert*. In: De Heren XVII van Nassau Brabant. Publicaties van het Archivariaat Nassau-Brabant 50/52. Zevenbergen.
- Delahaye, A.**, 1979. *Het kasteel van Zevenbergen*. In: De Heren XVII van Nassau-Brabant. Publicaties van het Archivariaat Nassau-Brabant 50/52. Zevenbergen.
- Ham, W.A. van**, 1979. *De vroegste jaren van Fijnaart, alias Vrouw Jacobsland*. In: De Heren XVII van Nassau Brabant. Publicaties van het Archivariaat Nassau--Brabant 50/52. Zevenbergen.
- Ham, W. van der**, 2003. *De Grote Waard. Geschiedenis van een Hollands landschap*. Rotterdam.
- Mastricht, C. van & R.C.M. Jacobs (red.)**, 1999. *Tussen Hollandsch Diep, Mark – Dintel. Water als vriend en vijand in de gemeente Moerdijk*. Heemkundekring 'De Willemstad', Willemstad.
- Meulblok, W.A.**, ongedateerd. *Personen en feiten uit de geschiedenis van Zevenbergen*. Herdruk boek met aanvullingen van pater Isfridus de Groot. Zevenbergen.
- Meulblok, W.**, 1979. *Toen en Nu. 1939-1979. Het nieuwe fotoboek over Zevenbergen*. Zevenbergen.
- Meulblok, W.**, 1983. *Toen en Nu 2. 1300 – 1983. Het fotoboek over Zevenbergen en omstreken*. Zevenbergen.
- Meulblok, W. en S. Molengraaf-Meulblok**, 1990. *Toen en Nu 3. Feesten en feestelijke optochten van 1290 – 1990. Het fotoboek over Zevenbergen en omstreken*. Zevenbergen.
- Nispen, C. van e.a.**, 1988. *'t Sandt daer buyten – geschiedenis van Standdaarbuiten en Noordhoek*, z.pl., z.d.
- Provincie Noord-Brabant**, 1990. *Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Gemeente Fijnaart en Heijningen*, 's-Hertogenbosch.
- Provincie Noord-Brabant**, 1990. *Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Gemeente Klundert*. 's-Hertogenbosch.
- Provincie Noord-Brabant**, 1990. *Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Gemeente Willemstad*, 's-Hertogenbosch.
- Provincie Noord-Brabant**, 1990. *Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Gemeente Zevenbergen*, 's-Hertogenbosch.
- Provincie Noord-Brabant**, 1990. *Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Gemeente Standdaarbuiten*, 's-Hertogenbosch.
- Provincie Noord-Brabant**, 1990. *Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Gemeente Hooge en Lage Zwaluwe*, 's-Hertogenbosch.
- Provincie Noord-Brabant**, 1990. *Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Gemeente Terheijden*, 's-Hertogenbosch
- Remus, A.**, 1992. *Zevenbergen in vroeger tijden*. Uitgev. Deboektant i.s.m. boek- en kantoorboekhandel Geleijns, Zevenbergen.

KAARTEN EN OVERIGE BRONNEN

- ANWB**, 2005. *Topografische Atlas*. Schaal 1:25.000. Den Haag.
- Belvedere**, 2009. Samenvatting Handreiking cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA (Maatschappelijke Kosten-Baten Analyse). Adviesbureau Witteveen + Bos i.o.v. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.
- Nieuwland Uitgeverij**, 2006/2006. *Grote Historische topografische Atlas Noord-Brabant 1894-1914*, schaal 1:25.000. Tilburg.
- Nieuwland Uitgeverij**, 2008. *Historische topografische Atlas Noord-Brabant 1836 – ± 1843*. Schaal 1:25.000. Tilburg.
- Renes, H.**, 2011. *Erfgoed in interessante tijden*. Rede (in verkorte vorm) uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Erfgoedstudies, in het bijzonder erfgoed van stad en land, vanwege het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap / Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bij de faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit Amsterdam op 7 juli 2011. Vrije Universiteit Amsterdam.
- Robas Producties/Topografische Dienst**, 2005. *Foto-Atlas Noord-Brabant*. Den IJp/Emmen.
- Stichting Menno van Coehoorn**. 2007. *Vestinglandschappen in Nederland. Vestingwerken en Linies*. Toeristische kaart schaal 1:200.000. Buijten & Schipperheijn b.v., Amsterdam.
- Topografische Dienst**, 1997. *Compact Provincie Atlas 1:50.000 Noord-Brabant*. Wolters-Noordhoff Atlasproducties, Groningen.
- Topografische Militaire Kaart**, 1870.
- Uitgeverij 12 Provinciën**, 2005. *Luchtfoto-Atlas Noord-Brabant (west)*. Loodrechtluchtfoto's schaal 1:14.000. Landsmeer.
- Uitgeverij 12 Provinciën**, 2003. *Historische Topografische Kaarten Noord-Brabant*. Bladen van de Chromo-topografische Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden. Schaal 1:25.000, 1898-1926. Landsmeer.

GERAADPLEEGDE WEBSITES

Website **Actueel Hoogtebestand Nederland**: www.ahn.nl

Website **Cultuurhistorische Waardenkaart provincie Noord-Brabant**:

<http://chw.brabant.nl/chw/>

Website **Database van Verdwenen Molens in Nederland**: www.molendatabase.org

Website **Bing Maps**: www.bingmaps.nl

Website **Karel Leenders**: <http://users.bart.nl/~leenders/wbd/txt/oudeschelde.html>

Website **Regionaal Archief West-Brabant**: <http://www.regionaalarchiefwestbrabant.nl>

<http://www.watwaswaar.nl>

Brabants Historisch Centrum: <http://www.bhic.nl>

Het Nationaal Archief: www.nationaalarchief.nl

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: www.rce.nl

<http://www.forten-brabant.nl>

Brabant-Collectie bibliotheek van de Universiteit Tilburg:

www.tilburguniversity.edu/nl/brabantcollectie

www.reliwiki.nl

www.wikipedia.nl

www.Kich.nl

www.Bomenstichting.nl

www.cubra.nl

www.molendatabase.nl

www.debrabantseboerderij.nl

Foto's: Croonen Adviseurs en Monumentenhuis Brabant (tenzij anders vermeld)

BIJLAGE I: Waarderingscriteria gebouwd erfgoed volgens de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

I **Cultuurhistorische waarden**

Belang van het object/complex

1. als bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaaleconomische en/of bestuurlijke/beleidsmatige en/of geestelijke ontwikkeling(en);
2. als bijzondere uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke en/of historisch-ruimtelijke ontwikkeling.
3. wegens (een) technische en/of typologische ontwikkeling(en);
4. wegens innovatieve waarde of pionierskarakter;
5. wegens bijzondere herinneringswaarde.

II **Architectuur- en kunsthistorische waarden**

Bijzonder belang van het object/complex

1. voor de geschiedenis van de architectuur en/of bouwtechniek;
2. voor het oeuvre van een bouwmeester, architect, ingenieur of kunstenaar.
3. wegens de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp;
4. wegens het bijzondere materiaalgebruik, de ornamentiek en/of monumentale kunst;
5. wegens de bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur(onderdelen).

III **Situationele en ensemblewaarden**

1. Betekenis van het object als essentieel (cultuurhistorisch, functioneel en/of architectuurhistorisch en visueel) onderdeel van een complex;
- 2a. Bijzondere, beeldbepalende betekenis van het object voor het aanzien van zijn omgeving;
- 2b. Bijzondere betekenis van het complex voor het aanzien van zijn omgeving, wijk, stad of streek;
- 3a. Bijzondere betekenis van het complex wegens de hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing in relatie tot de onderlinge historisch-ruimtelijke context en in relatie tot de daarbij behorende groenvoorzieningen, wegen, wateren, bodemgesteldheid en/of archeologie;
- 3b. Bijzondere betekenis van het object wegens de wijze van verkaveling/inrichting voorzieningen.

IV **Gaafheid en herkenbaarheid**

Belang van het object/complex:

1. wegens de architectonische gaafheid en/of herkenbaarheid van exterieur en/of interieur;
2. wegens de materiële, technische en/of constructieve gaafheid;
3. als nog goed herkenbare uitdrukking van de oorspronkelijke of een belangrijke historische functie;
4. wegens de waardevolle accumulatie van belangwekkende historische bouw- en/of gebruiksfasen;

5. wegens de gaafheid en herkenbaarheid van het gehele ensemble van de samenstellende onderdelen (hoofd- en bijgebouwen, hekwerken, tuinaanleg e.d);
6. in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke, dorpse of landschappelijke omgeving.

V **Zeldzaamheid**

(Uitzonderlijk) belang van het object/complex wegens:

1. absolute zeldzaamheid in architectuurhistorisch, bouwtechnisch, typologisch of functioneel opzicht;
2. relatieve zeldzaamheid in relatie tot één of meer van de onder I tot en met III genoemde kwaliteiten.

BIJLAGE II: Rijksmonumenten in de gemeente Moerdijk

Fijnaart

Boerendijk 15	boerderij
Fortweg ong.	fort Sabina
Kadedijk 79	boerderij
Kadedijk 85	woonhuis met aangebouwd zomerhuis en grote schuur
Kerkring 1	kerk
Kwartiersedijk 21	dwarshuis, bakhuis, schuur/stal
Molenstraat 24	pastorie
Tonsedijk 16, 16a	boerderijcomplex
Voorstraat 30	woonhuis
Voorstraat 31	woonhuis
Voorstraat 33	woonhuis

Heijningen

Helsedijk 65	boerderij
Kraaiendijk 8	boerderij
Kraaiendijk 12	boerderij
Oude Heijningsedijk 54	dijkwoning "fort Oranje"
Slobbegorsedijk 7	boerderij
Stadsedijk 151	boerderij

Oudemolen

Oudemolensedijk 16	windkorenmolen
Oudemolensedijk 20	woonhuis

Klundert

Kerkring 1	toegangshek bij kerk
Kerkring 21	dokterspraktijk
Stadhuisring 1	stadhuis
Stadhuisring 16	woonhuis
Tonsedijk 27	vlasroterij
Ongeadresseerd	vestingwerken Klundert

Moerdijk

Wilhelminaplein 1	kerk (protestant)
-------------------	-------------------

Standaardbuiten

Hoogstraat 27	herenhuis
Molendijk 7	boerderijcomplex
Veerstraat 18	suikerdepot

Noordhoek

Bissch. Hopmansstr. 3-5 kerk en voormalige pastorie

Zevenbergen

Hazeldonkse Zandweg 40 herenboerenwoonhuis en schuur
Kerkstraat 23 schuur
Lage Wipstraat 66 korenmolen
Markt 1-2 woonhuis
Markt 4 kerk
Molenstraat 12 woonhuis
Molenstraat 36-42 woonhuis
Noordhaven 46-48 woonhuis
Noordhaven 102-104 poortje tussen beide huizen
Stationslaan 1 stationsgebouw
Stationsstraat 1 woonhuis
Stationsstraat 26 herenhuis
Stationsstraat 28 herenhuis
Zuidhaven 17 woonhuis

Langeweg

Krauwelgors 4 woonhuis
De Langeweg 22 herenboerderij

Zevenbergschen Hoek

Bloemend. Zeedijk 2 boerderij
Bloemend. Zeedijk 2a voormalige schuur (voorheen behorende bij boerderij op nr 2)
Bloemend. Zeedijk 39 "huis Bloemdaal"
De Molensteen 3 (voorheen Hoge Zeedijk 1b): molen

Willemstad

Achterstraat nabij 28 Bastion VI (Overijssel)
Achterstraat nabij 28 Courtine VI-VII met oostbeer
(vanaf Achterstraat 28 (nabij) tot Benedenkade 1)
Benedenkade nabij 1 Bastion VII (Groningen) met wachthuis en munitiemagazijn
Benedenkade 2 peilhuis
Benedenkade 4 wachthuis
Benedenkade nabij 4 Courtine VII-I met waterpoort, wachthuis en havenbeer
(vanaf Benedenkade 1 tot Benedenkade 4)
Benedenkade 5 woonhuis
Benedenkade 6 arsenaal
Benedenkade 9 woonhuis
Benedenkade 11 woonhuis
Bovenkade/ pakhuis
Rozemarijnstraat 1
Bovenkade 2 pakhuis
Bovenkade 4 woonhuis

Bovenkade 3, 5, 5a	twee aaneensluitende pakhuizen
Bovenkade 6	woonhuis
Bovenkade 8	woonhuis
Bovenkade 10	woonhuis
Bovenkade 11	stellingkorenmolen
Helsedijk 85	fort de Hel
Hofstraat 1	mauritshuis
Hofstraat 1	affuitloods
Hofstraat 1	kruitmagazijn
Hofstraat nabij 30	Bastion II (Holland)
Hofstraat nabij 30	Courtine II-III
(vanaf Hofstraat 1 tot Hofstraat 30)	
Jan v. Glymestraat nabij 22	Bastion V (Friesland) met kruitmagazijn
Kerkring 1	woonhuis
Kerkring 3	woonhuis
Kerkring 13	woonhuis
Kerkring 15	woonhuis
Kerkring 17	verenigingsgebouw
Kerkring 19	kerk
Kerkring 25	herenhuis
Kerkring 27	woonhuis
Kerkring 37	woonhuis
Kerkring 42	woonhuis
Kerkring 44	woonhuis
Landpoortstraat ong	oorlogsmonument
Landpoortstraat 47-49	Courtine V-VI met landpoort, wachthuis en ravelijn
(vanaf J.v.Glymestraat tot Landpoortstraat 47-49)	
Noordlangeweg 4	boerderij
Oostdijk ongenummerd	muraltmuren
Oostdijk 12	boerderij
Oostdijk 18	boerderij
Oostdijk 24	poortpalen bij boerderij
Raadhuisstraat 2	raadhuis
Raadhuisstraat 18, 20, 22	dijkhuizen
Stadsedijk 32	boerderijcomplex
Steenpad 3	hoeve " Stadszicht"
Steenpad 6	boerderijcomplex
Voorstraat 1,3	herenhuis
Voorstraat 2	woonhuis
Voorstraat 6	woonhuis
Voorstraat 13	woonhuis
Voorstraat 16	woonhuis
Voorstraat 20	woonhuis
Voorstraat 24	voormalig weeshuis
Voorstraat 25	woonhuis
Voorstraat 26	voormalig weeshuis
Voorstraat 28	woonhuis
Voorstraat 31	woonhuis
Voorstraat 35	woonhuis
Voorstraat 37	woonhuis
Voorstraat 38	stoeppalen voor het huis
Voorstraat 39	woonhuis
Voorstraat 48	woonhuis
Voorstraat 50	woonhuis
Voorstraat 51	woonhuis
Voorstraat 52	woonhuis

Voorstraat 54
Voorstraat 63
Voorstraat 65
Ongeadresseerd

woonhuis
herenhuis
voormalig grutterijhuis
vestingwerken, inclusief singels

BIJLAGE III: Rijksbeschermd stadsgezicht

De Monumentenwet omschrijft stads- en dorpsgezichten als volgt: *“Groepen van onroerende zaken die van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun onderlinge ruimtelijke of structurele samenhang dan wel hun wetenschappelijke of cultuurhistorische waarde en in welke groepen zich één of meer monumenten bevinden.”* Beschermd stads- en dorpsgezichten worden door de ministers van OCW en I&M aangewezen op basis van de Monumentenwet 1988.

De vesting Willemstad werd op 20 april 1970 aangewezen als rijksbeschermd stadsgezicht. De redengevende beschrijving, die betrekking heeft op de huidige historisch-stedenbouwkundige karakteristiek en waardering, luidt als volgt:

“Willemstad is een van de weinige voorbeelden in ons land van een stedelijke nederzetting, die is aangelegd volgens een vast plan. Het stadje is ontstaan uit het dorp Ruigenhil, dat als een nieuwe vestiging werd geprojecteerd in de door toedoen van Jan IV van Glymes, markies van Bergen op Zoom, in 1563 ingedijkte Ruigenhilse gors. Bij de aanleg van Ruigenhil werd het sedert de late Middeleeuwen op de Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden gebruikelijke dorpsplan gevolgd: een loodrecht op de dijk gelegen Voorstraat, met twee evenwijdig hieraan getraceerde achterstraten die de haven met de kerkring verbinden. Dit plan van aanleg is in het latere Willemstad volledig bewaard gebleven.

Nadat Willem van Oranje in 1582 met het markiezaat van Bergen op Zoom was beleend, gelastte hij in 1583 het dorp te versterken en te omwallen. De nieuwe vesting werd door Abraham Andriesz ontworpen en voltooid in 1585. Kort daarop kwam Ruigenhil in eigendom aan de Prins en werd de naam veranderd in Willemstad. Zijn definitieve vorm kreeg Willemstad onder het bewind van Prins Maurits. De voorlopige vestingwerken werden verbeterd en uitgebreid tot een gebastioneerde zevenpuntige ster volgens het ontwerp van Adriaan Antonisz. De bastions kregen de namen van de zeven provinciën. Voorts kreeg de stad twee poorten: de Landpoort en de Waterpoort. Nadat de plaats in 1586 van Maurits stadsrechten had gekregen, werd weldra de kerk en het stadhuis gebouwd, in 1623 gevolgd door het Prinsenhof. Behoudens de toevoeging in de Franse tijd van een ravelijn aan de zuidoostelijke zijde van de vestinggordel, is Willemstad in zijn hoofdvorm ongewijzigd gebleven. De twee genoemde poorten werden respectievelijk in 1792 en 1872 gesloopt.

Aangezien noch het stratenpatroon, noch de hoofdvormen van de bebouwing in het recente verleden ingrijpende wijzigingen hebben ondergaan, mag aan het stadsbeeld als geheel een belangrijke historische authenticiteit worden toegeschreven.

Accenten van bijzondere waarde in het stadsbeeld vormen de in de jaren 1597-1607 gebouwde N.H. Kerk en het in 1620 gestichte renaissance raadhuis. Bij deze hoofdmonumenten voegt zich de uit 1734 daterende korenmolen ‘d’Orangemolen’ op de wal in de noordoostelijke hoek van het stadje. Met zijn wallen en singel, belangrijke voortbrengselen van de 17de-eeuwse vestingbouwkunst, doch in deze tijd tevens van grote recreatieve waarde, presenteert Willemstad zich in zijn geheel als een architectonisch-stedebouwkundig monument van de eerste orde.

De waarde als stedebouwkundig monument rechtvaardigt ook enige terreinen onmiddellijk buiten de vestinggrachten mede in bescherming op grond van de Monumentenwet te betrekken. In het bijzonder van belang zijn in dit opzicht de gronden aan de westzijde en de zuidzijde van Willemstad, die een onbelemmerd gezicht op het stadje in zijn totaliteit mogelijk maken. Het aspect vanaf de waterkant met een fraai gezicht op de korenmolen wettigt dat ook aan de noordzijde en de oostzijde het te beschermen gebied zich buiten de eigenlijke vesting uitstrekt over enige aan de vesting grenzende terreinen. Hierbij zij opgemerkt dat bedoelde bescherming niet een bevrozing van het hiertoe aangewezen gebied inhoudt, doch dat er bij de voor dit gebied te treffen stedebouwkundige regelen naar gestreefd dient te worden het historisch karakter van de stad zoveel mogelijk recht te doen.”¹

1 Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1970

BIJLAGE IV: Gemeentelijke monumenten in de gemeente Moerdijk

mon.nr.	Object	Adres	Postcode	Plaats
1	Museum-galerie Van Lien	Kadedijk 2	4793 GB	Fijnaart
2	Voormalige burgemeesterswoning	Voorstraat 16	4793 EV	Fijnaart
3	Noorse woning	Veluwestraat 1 en 2	4794 AB	Heijningen
4	Watersnood monument	Hoge Heijningsedijk ongenummerd	X:87349; Y:407898	Heijningen
5	Kreekgebouw	Molenberglaan 2 en Zevenbergsepoort 3	4791AK en 4791AD	Klundert
6	Landbouwhuis	Schansweg 40	4791RC	Klundert
7	Voormalige Mariaschool	De Langeweg 46	4771RC	Langeweg
8	Voormalig zusterklooster	De Langeweg 48	4771RC	Langeweg
9	Oorlogsmonument "de Klokkestoel"	Steenweg, ongenummerd	X: 102248; Y:413092	Moerdijk
10	Voormalig zusterklooster	Steenweg 41	4781AL	Moerdijk
11	Voormalige Marechaussee Karzerne	Steenweg 100 & 102	4781AS	Moerdijk
12	Gemaal Keenesluis	Barlaaksedijk ongenummerd	X: 93081; Y:403901	Standdaarbuiten
13	Voormalige pastorie	Havenstraat 5	4758 BP	Standdaarbuiten
14	Voormalig raadhuis	Markt 32	4758 BM	Standdaarbuiten
15	Voormalige grensafbakening	Maltaweg/ Westdijk	X: 88078; Y: 410998	Willemstad
16	Voormalig stoomgemaal "Eensgezindheid"	Oostdijk 22	4797SC	Willemstad
17	Duiker	Steenpad, ongenummerd	X: 89209; Y: 410379	Willemstad
18	Dijkboerderij	Stadsedijk 117	4796RC	Oudemolen
19	Gereformeerde kerk	Noordhaven 2	4761DA	Zevenbergen
20	Villa "Waterloo"	Prins Hendrikstraat 4	4761AH	Zevenbergen
21	Voormalig Koetshuis	Prins Hendrikstraat 10	4761AH	Zevenbergen
22	Gereformeerde kerk	Wilhelminastraat 64	4793 EP	Fijnaart
23	Molensromp "Persephone"	Molenstraat 10	4758 AB	Standdaarbuiten
24	Rooms-Katholieke H. Johannes de Doperkerk	Molenstraat 31	4791 HL	Klundert
25	Heilig Hart Kerk en Kapucijnen klooster	Kloosterlaan 6,8 en 10	4772 RA	Langeweg
26	Nederlands Hervormde kerk	Havenstraat 7	4758 BP	Standdaarbuiten
27	Boerderij "De Merode"	Driehoefijzersstraat 72	4765 BJ	Zevenbergschen Hoek
28	Rooms-Katholieke kerk H. Bartholomeus	Kerkplein 4	4765 CJ	Zevenbergschen Hoek
29	Rooms-Katholieke kerk H. Bartholomeus	Markt 19	4761CE	Zevenbergen

BIJLAGE V: Overige historische bouwkunst in de gemeente Moerdijk

Fijnaart

Appelaarseweg 2	Woonhuis
Appelaarseweg 6	Woonhuis
Appelaarseweg 10	Woonhuis
Appelaarseweg 28	Boerderij
Blaaksedijk 7	Boerderij
Blaaksedijk 9	Boerderij
Blaaksedijk 11	Boerderij
Blaaksedijk 26	Woonhuis
Boerendijk 23	Boerderij
Boerendijk 29	Woonhuis
Boerendijk 52	Boerderij
Drogedijk 2	Woonhuis
Drogedijk 30	Boerderij
Kadedijk 16	Woonhuis
Kadedijk 20	Woonhuis
Kadedijk 32	Woonhuis
Kadedijk 38	Woonhuis
Kadedijk 40	Woonhuis
Kadedijk 42	Woonhuis
Kadedijk 44; 46; 48; 50	Woonhuis
Kadedijk 126	Woonhuis
Kadedijk 130	Boerderij
Kadedijk 148	Boerderij
Kerkring 1	Kerk en kerkonderdeel
Kerkring 16	Woonhuis
Kerkring 26	Boerderij
Koningin Julianastraat 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36	Woonhuis
Koningin Julianastraat 25	Onderwijs en wetenschap (basisschool)
Korte Kerkstraat 3	Woonhuis
Korte Kerkstraat 4	Woonhuis
Korte Kerkstraat 6	Woonhuis
Kwartiersedijk 3	Boerderij
Molenstraat ongenummerd	Begraafplaats en –onderdelen
Molenstraat 5	Woonhuis
Molenstraat 11	Woonhuis
Molenstraat 26	Kerk en kerkonderdeel
Molenstraat 35	Woonhuis
Molenstraat 49	Woonhuis
Molenstraat 63	Woonhuis
Molenstraat 71	Woonhuis

Molenstraat 82	Boerderij
Molenstraat 88	Woonhuis
Molenstraat 89	Woonhuis
Molenstraat 93	Woonhuis
Molenstraat 94	Woonhuis
Molenstraat 103	Woonhuis
Molenstraat 131	Woonhuis
Oudemolensedijk 14	Bedrijfswoning, fabriekswoning
Oudemolensedijk 16	Molenromp en -huis
Oudemolensedijk 24	Bedrijfswoning, fabriekswoning
Tonsedijk ongenummerd (1/2)	Woonhuis
Tonsedijk ongenummerd (2/2)	Nijverheid (voormalige vlasroterij)
Tonsedijk 5	Onderwijs en wetenschap (voormalige lagere school)
Tonsedijk 11	Woonhuis
Tweede Kruisweg 2	Boerderij
Voorstraat ongenummerd	Industrie- en poldermolen (molen- en wagensteen)
Voorstraat 2	Woonhuis
Voorstraat 4	Woonhuis
Voorstraat 8	Woonhuis
Voorstraat 11	Woonhuis
Voorstraat 15	Vergadering en vereniging (verenigingsgebouw)
Voorstraat 20	Onderdeel woningen e.d. (oorspronkelijk koetshuis)
Voorstraat 22	Woonhuis
Voorstraat 26	Woonhuis
Voorstraat 27	Woonhuis
Voorstraat 29	Woonhuis
Voorstraat 32	Winkel
Voorstraat 34	Woonhuis
Wilhelminastraat ongenummerd	Begraafplaats en –onderdelen
Wilhelminastraat 5	Boerderij
Wilhelminastraat 19; 21	Woonhuis
Wilhelminastraat 23	Woonhuis
Wilhelminastraat 26	Woonhuis
Wilhelminastraat 27	Woonhuis
Wilhelminastraat 33	Boerderij
Wilhelminastraat 35	Woonhuis
Wilhelminastraat 37	Woonhuis
Wilhelminastraat 38	Woonhuis
Wilhelminastraat 39	Woonhuis
Wilhelminastraat 41	Woonhuis
Wilhelminastraat 42	Woonhuis
Wilhelminastraat 43; 45	Woonhuis
Wilhelminastraat 47	Kerkelijke dienstwoning (voormalige pastorie)
Zwingelspaansedijk 10	Boerderij
Zwingelspaansedijk 14; 16	Boerderij
Zwingelspaansedijk 22	Boerderij

Heijningen

Friesestraat 4	Woonhuis
Graaf Bernadottestraat 1 t/m 8	Woonhuis
Kraaiendijk 3	Woonhuis
Kraaiendijk 35	Woonhuis
Kraaiendijk 37	Woonhuis
Kreekweg ongenummerd	Waterkering en waterdoorlaat
Kreekweg 1	Boerderij
Kreekweg 3	Boerderij
Markweg Zuid ongenummerd	Waterkering en waterdoorlaat
Oude Heijningsedijk 30	Nijverheid
Oude Heijningsedijk 227	Nijverheid
Postbaan ongenummerd	Brug
Postbaan ongenummerd	Bomvrij militair object (keerbeer)
Slobbegorsdijk 24	Boerderij
Slobbegorsdijk 30	Woonhuis
Sluisweg ongenummerd	Graanpakhuis
Stadsedijk 93	Boerderij
Stadsedijk 153	Woonhuis
Veluwestraat 4	Woonhuis

Helwijk

Helsedijk 8	Boerderij
Helsedijk 55	Boerderij
Helsedijk 77; 79	Woonhuis
Steenpad ongenummerd (1/2)	Brug
Steenpad ongenummerd (2/2)	Gedenkteken
Steenpad 4	Woonhuis

Klundert

Blauw Hoefsweg ongenummerd	Begraafplaats en -onderdelen
Blauw Hoefsweg 28	Boerderij
Brugstraat 5	Woonhuis
Buitendijk West ongenummerd	Nijverheid (voormalige griendkeet)
Buitendijk West 2; 3	Woonhuis
Buitendijk West 7	Boerderij

Hoogstraat 6	Woonhuis
Kerkring 2	Woonhuis
Kerkring 20	Woonhuis
Kerkring 22	Woonhuis
Kerkring 23; 24	Woonhuis
Kerkring 28	Woonhuis
Kerkring 29	Opslag
Kerkring 30	Woonhuis
Krugerstraat 18	Woonhuis
Krugerstraat 20; 22	Woonhuis
Krugerstraat 26; 28; 30; 32; 34; 36	Woonhuis
Krugerstraat 42	Boerderij
Markdijk 1	Boerderij
Molenberglaan 41; 43	Woonhuis
Molenstraat 1	Woonhuis
Molenstraat 5	Woonhuis
Molenstraat 7; 9	Woonhuis
Molenstraat 27	Woonhuis
Molenstraat 29	Klooster, kloosteronderdeel (voormalig kloostercomplex)
Noordschans ongenummerd	Gemaal (restant)
Noordschans 1	Boerderij
Noordschans 3	Boerderij
Noordschans 5; 7	Boerderij
Noordschans 31	Woonhuis
Noordschans 49; 51	Woonhuis
Noordschans 52	Boerderij
Noordschans 54	Woonhuis
Noordschans 58	Woonhuis
Noordschans 95	Bedrijfswoning, fabriekswoning (voormalige stoomhoutzagerij)
Noordschans 99	Woonhuis
Pelikaan 2	Boerderij
Pelikaan 3	Boerderij
Pelikaan 5	Boerderij
Pelikaan 23	Boerderij
Schanspoort 6	Begraafplaats en -onderdelen
Schanspoort 18	Woonhuis
Schanspoort 42	Boerderij
Schansweg 17	Boerderij
Schansweg 25	Woonhuis
Schansweg 32	Boerderij
Stadhuisring ongenummerd	Straatmeubilair (pomp, reconstructie)
Stadhuisring 2	Woonhuis
Stadhuisring 4	Woonhuis
Stadhuisring 17	Woonhuis

Stadhuisring 18; 19	Woonhuis
Stadhuisring 21	Woonhuis
Stadhuisring 22	Woonhuis
Stadhuisring 23; 24	Woonhuis
Steinstraat 19	Nijverheid (voormalige tabaksfabriek)
Stoofdijk 1 (1/2)	Woonhuis
Stoofdijk 1 (2/2)	Schuur
Tonnekreek 14	Boerderij
Tonnekreek 19	Boerderij
Tonnekreek 24; 25	Woonhuis
Tonnekreek 27	Woonhuis
Von Kropffplein 1	Kerk en kerkonderdeel
Von Kropffplein 5; 6; 8; 9	Woonhuis
Voorstraat 2; 4; 6	Winkel
Voorstraat 8; 10	Winkel
Voorstraat 12	Winkel
Voorstraat 24	Kerkelijke dienstwoning (voormalige pastorie)
Voorstraat 48	Woonhuis
Zevenbergsepoort 4; 6	Woonhuis
Zevenbergsepoort 9	Woonhuis
Zevenbergsepoort 34; 36; 38; 40	Woonhuis
Zevenbergseweg 2	Woonhuis
Zevenbergseweg 4	Woonhuis
Zevenbergseweg 5	Woonhuis
Zevenbergseweg 8	Woonhuis
Zevenbergseweg 11	Boerderij
Zevenbergseweg 23	Boerderij
Zevenbergseweg 29	Boerderij
Langeweg	
De Langeweg 13	Boerderij
De Langeweg 15	Boerderij
De Langeweg 18	Boerderij
De Langeweg 19	Boerderij
De Langeweg 48	Onderwijs en wetenschap (schoolgebouw)
Hamseweg 3	Woonhuis
Hamseweg 7	Bedrijfswoning, fabriekswoning (woonhuis met timmerwerkplaats)
Hazeldonk 1	Woonhuis
Hazeldonk 4	Woonhuis
Hazeldonk 8	Woonhuis
Hoge Zeedijk 48	Boerderij
Hoge Zeedijk 60	Boerderij

Hokkenberg 1	Boerderij
Hokkenberg 2	Bedrijfswoning, fabriekswoning
Hokkenberg 6	Boerderij
Krauwelgors 2	Boerderij
Krauwelgors 5 (1/2)	Boerderij
Krauwelgors 5 (3/4) (2/2)	Schuur
Pootweg 4	Boerderij
Pootweg 11	Boerderij
Pootweg 15	Woonhuis
Zuiddijk 29	Woonhuis
Zuiddijk 41	Woonhuis

Moerdijk

Arenbergsesingeldijk 3	Boerderij (schuur)
Blokdijk 1	Fundering
Gorsdijk 1	Boerderij
Grintweg 82	Kerk en kerkonderdeel (gereformeerde kerk)
Havendijk 3	Woonhuis
Havendijk 12	Winkel
Irenestraat 22; 24; 26	Woonhuis
Julianastraat ongenummerd	Begraafplaats en -onderdelen
Julianastraat 43; 45; 47; 49; 51	Woonhuis
Koekoekendijk 9	Boerderij
Koekoekendijk 10	Boerderij
Koekoekendijk 11	Gemaal
Koekoekendijk 14	Boerderij
Koekoekendijk 15	Boerderij
Koning Haakonstraat 2; 4; 6; 8	Woonhuis
Krukweg 6	Boerderij
Lapdijk 15	Woonhuis
Lapdijk 16	Woonhuis
Lapdijk 18	Boerderij
Lapdijk 22	Boerderij
Steenweg ongenummerd	Kerk en kerkonderdeel
Steenweg 49	Kerk en kerkonderdeel
Steenweg 50	Kerkelijke dienstwoning
Steenweg 52	Kerk en kerkonderdeel
Steenweg 83	Woonhuis
Steenweg 87; 89	Woonhuis
Steenweg 91; 93	Woonhuis

Noordhoek

Bisschop Hopmansstraat 1	Onderwijs en wetenschap (voormalig schoolgebouw)
Bisschop Hopmansstraat 36	Boerderij
Buitendijk ongenummerd	Waterkering en waterdoorlaat (gedenksteen, onderdeel van de afdamming van de Mark)
Buitendijk 8	Boerderij
Manciadijk ongenummerd Manciadijk 2	Waterkering en waterdoorlaat (sluisje) Boerderij
Pastoor Verheijdenstraat ong.	Kapel
Sint Jozefstraat 5 Sint Jozefstraat 19; 21	Winkel Bedrijfswoning, fabriekswoning (woonhuis en café)

Standaardbuiten

Barlaaksedijk ongenummerd Barlaaksedijk 2	Sluisrestant Woonhuis
Eerste Kruisweg 2 Eerste Kruisweg 7	Boerderij Boerderij
Havenstraat 1; 3 Havenstraat 7 Kreekdijk 10 Kreekdijk 41	Woonhuis Kerk en kerkonderdeel (N.H. kerk) Boerderij Boerderij
Langeweg-Zuid ongenummerd Langeweg-Zuid 4 Langeweg-Zuid 6 Markt 4 Markt 10 Markt 12; 14 Markt 16 Markt 18 Markt 20 Markt 25 Molendijk 15 Molendijk 24	Boerderij Boerderij Boerderij Woonhuis Woonhuis Woonhuis Woonhuis Woonhuis Woonhuis Kerk en kerkonderdeel (R.K. kerk) Boerderij Woonhuis
Molenstraat 4	Bedrijfswoning, fabriekswoning (voormalig brouwershuis)
Molenstraat 5 Molenstraat 9	Woonhuis Bedrijfswoning, fabriekswoning (voormalig Molenaarshuis)
Molenstraat 12	Pakhuis bij molenromp
Oude Kerkstraat 34 Oude Kerkstraat 37 Oude Kerkstraat 38	Kerk en kerkonderdeel (restant van schuurkerk) Boerderij Boerderij

Oudendijk 1	Kapel (Mariakapelletje)
Pastoor Coolenplein 3	Klooster, kloosteronderdeel (voormalig zusterklooster)
Sint Janstraat 6	Woonhuis
Sint Janstraat 9	Boerderij
Sint Janstraat 14	Woonhuis
Sluissedijk 2	Boerderij
Sportstraat ongenummerd	Begraafplaats en –onderdelen (R.K. begraafplaats)
Veerstraat 1	Boerderij
Veerstraat 3	Woonhuis
Veerstraat 5	Bedrijfswoning, fabriekswoning (woonhuis met werkplaats)
Veerstraat 6	Woonhuis
Veerstraat 8	Woonhuis

Willemstad (buiten de vesting en Oudemolen)

Droge Dijk 53	Boerderij
Droge Dijk 59	Woonhuis
Noordlangeweg 8	Boerderij
Noordlangeweg 21	Boerderij
Oostdijk 22	Fort, vesting en onderdelen (legeringsgebouw)
Oostdijk 1	Dienstwoning (voormalig sluiswachterhuis)
Stadsedijk 20	Boerderij
Stadsedijk 28	Boerderij
Stadsedijk 44	Boerderij
Stadsedijk 51	Boerderij
Stadsedijk 52	Boerderij
Stadsedijk 54	Onderwijs en wetenschap (voormalig schoolgebouw)
Stadsedijk 91	Woonhuis
Stadsedijk 95	Boerderij
Stadsedijk 99	Woonhuis
Stadsedijk 119	Woonhuis
Stadsedijk 121	Nijverheid (voormalige smederij)
Stadsedijk 143	Boerderij
Stadsedijk 155	Woonhuis
Zuidlangeweg 3	Boerderij
Zuidlangeweg 4	Boerderij
Zuidlangeweg 6	Boerderij
Zuidlangeweg 7	Boerderij

Zevenbergen

Achterdijk 7	Woonhuis
Achterdijk 9	Woonhuis
Achterdijk 16	Boerderij
Achterdijk 89	Boerderij
Achterdijk 107	Boerderij
Allenweg 36	Woonhuis
Azelmastraat 3; 5	Woonhuis
Blokweg ongenummerd	Industrie (procesgebouwen suikerfabriek)
Brouwerstraat 2	Woonhuis
Burgemeester Vogelstraat 1	Woonhuis
Burgemeester Vogelstraat 2	Woonhuis
Burgemeester Vogelstraat 4; 6	Woonhuis
Burgemeester Vogelstraat 8-16	Woonhuis
Burgemeester Vogelstraat 20	Woonhuis
De Langeweg 9	Boerderij
Dijkstraat 9	Horeca (café)
Dikkendijk 2	Boerderij
Doctor Ariënslaan oneven 29 t/m 107	Woonhuis
Doelstraat 1	Straatmeubilair (heiligenbeeld)
Dijkstraat 5	Bedrijfswoning, fabriekswoning (woonhuis met werkplaats)
Dijkstraat 9	Horeca (café)
Galgenweg ongenummerd	Begraafplaats en –onderdelen.
Hazeldonkse Zandweg 1	Boerderij
Hazeldonkse Zandweg 8	Nijverheid (bedrijfsgebouw)
Hazeldonkse Zandweg 19	Industrie (timmerfabriek bedrijfshal)
Hazeldonkse Zandweg 36	Woonhuis
Huizersdijk 3	Nijverheid (bedrijfsgebouw)
Huizersdijk 8	Boerderij
Julianaplantsoen ongenummerd	Welzijn, kunst en cultuur (muziekkiosk)
Julianaplantsoen 2; 4	Woonhuis
Julianaplantsoen 6; 8	Woonhuis
Julianaplantsoen 10	Woonhuis
Julianaplantsoen 12; 14	Woonhuis
Julianaplantsoen 16	Woonhuis
Julianaplantsoen 18	Woonhuis
Julianaplantsoen 20	Woonhuis
Julianaplantsoen 30	Woonhuis

Kerkhofweg ongenummerd Kerkhofweg 21	Begraafplaats en –onderdelen Boerderij
Kerkstraat 10; 12 Kerkstraat 14 Kerkstraat 18 Kerkstraat 19 Kerkstraat 22 Kerkstraat 26 Kerkstraat 28	Woonhuis Woonhuis Woonhuis Nijverheid (bedrijfsgebouw) Woonhuis Woonhuis Woonhuis
Klundertseweg 31	Boerderij
Koekoeksedijk 15	Nijverheid (bedrijfsgebouw)
Koningin Wilhelminastraat 15 Koningin Wilhelminastraat 19; 21; 23 Koningin Wilhelminastraat 25	Gerechtsgebouw (kantongerecht) Militair verblijfsgebouw Woonhuis
Lage Wipstraat 77; 79; 81	Woonhuis
Langenoordstraat 8; 10 Langenoordstraat 49 Langenoordstraat 72 Langenoordstraat 73; 75 Langenoordstraat 90; 92 Langenoordstraat 105 Langenoordstraat 119 Langenoordstraat 122	Woonhuis Woonhuis Woonhuis Woonhuis Woonhuis Woonhuis Woonhuis Winkel
Markdijk 1 Markt 3 Markt 5 t/m 9a Markt 12 Markt 16 t /m18 Markt 20 Markt 21 Markt 22 Markt 24	Boerderij Kerk en kerkonderdeel (N.H. pastorie) Winkel Winkel Woonhuis Woonhuis Woonhuis Woonhuis Onderwijs en wetenschap (School)
Merodestraat 2; 4; 6; 8; 10 Merodestraat 11 Merodestraat 12	Woonhuis Horeca (hotel) Woonhuis
Molenstraat 8 Molenstraat 11 Molenstraat 14 Molenstraat 16	Winkel Woonhuis Winkel Winkel
Molenstraat 18 Molenstraat 20 Molenstraat 22 Molenstraat 48	Woonhuis Winkel Woonhuis Winkel
Nieuwe Kerkstraat 6	Winkel

Nieuwe Weg ongenummerd	Brug
Nieuwe Weg 7	Boerderij
Noordhaven 2	Kerk en kerkonderdeel (Gereformeerde kerk)
Noordhaven 4	Woonhuis
Noordhaven 18;20; 22; 24	Woonhuis
Noordhaven 26; 28; 30; 32; 36; 38; 40	Woonhuis
Noordhaven 42	Woonhuis
Noordhaven 54	Winkel
Noordhaven 62; 64	Winkel
Noordhaven 66	Winkel
Noordhaven 68	Woonhuis
Noordhaven 72	Winkel
Noordhaven 94	Woonhuis
Noordhaven 100	Woonhuis
Noordhaven 104	Woonhuis
Noordhaven 110	Woonhuis
Noordhaven 116	Woonhuis
Noordhaven 122	Winkel
Noordhaven 124	Winkel
Noordhaven 126	Woonhuis
Noordhaven 128	Winkel
Noordhaven 130; 132	Woonhuis
Noordhaven 138	Winkel
Noordhaven 140	Woonhuis
Noordhaven 144	Winkel
Noordhaven 146	Woonhuis
Prins Hendrikstraat 1	Woonhuis
Prins Hendrikstraat 3	Woonhuis
Prins Hendrikstraat 24; 26; 28; 30; 32; 34	Woonhuis
Schansdijk ongenummerd	Gemaal
Stationslaan 2	Woonhuis
Stationslaan 4	Handel en kantoor
Stationsstraat 2	Woonhuis
Stationsstraat 3	Woonhuis
Stationsstraat 4; 6	Woonhuis
Stationsstraat 7	Overheidsgebouw (postkantoor)
Stationsstraat 8	Handel en kantoor
Stationsstraat 9; 11; 13	Woonhuis
Stationsstraat 10	Woonhuis
Stationsstraat 15; 17; 19; 21	Woonhuis
Stationsstraat 16	Woonhuis
Stationsstraat 18	Woonhuis
Stationsstraat 22	Woonhuis
Stationsstraat 23	Woonhuis
Stationsstraat 24	Woonhuis
Stationsstraat 29	Woonhuis
Stationsstraat 31; 33	Woonhuis
Stationsstraat 41	Woonhuis

Zuidhaven 9	Woonhuis
Zuidhaven 13	Woonhuis
Zuidhaven 23; 25; 27	Woonhuis
Zuidhaven 43 t/m 43c	Opslag
Zuidhaven 44; 45	Winkel
Zuidhaven 45a; 45b	Nijverheid (voormalige brouwerij)
Zuidhaven 71	Woonhuis
Zuidhaven 75	Winkel
Zuidhaven 83	Winkel
Zuidhaven 93	Woonhuis
Zuidhaven 95	Gevelsteen
Zuidhaven 99	Winkel
Zuidhaven 101	Winkel

Zevenbergschen Hoek

Achterdijk 119	Boerderij
Achterdijk 121	Boerderij
Achterdijk 125	Boerderij
Achterdijk 147 (1/2)	Woonhuis
Achterdijk 147 (2/2)	Waterkering en waterdoorlaat (sluisje)
Achterdijk 157	Boerderij
Achterdijk 171	Woonhuis
Bloemendaalse Zeedijk ong.	Begraafplaats en -onderdelen
Bloemendaalse Zeedijk 1	Woonhuis
Bloemendaalse Zeedijk 4	Dienstwoning (spoorwachterwoning)
Bloemendaalse Zeedijk 37 (1/2)	Woonhuis
Bloemendaalse Zeedijk 37 (2/2)	Waterkering en waterdoorlaat (waterkering)
Bredaschedijk 4	Boerderij
De Langeweg 74	Boerderij
Derde Weg 7	Boerderij
Driehoefijzersstraat 2	Woonhuis
Schuur adres: De Molensteen 1	
Driehoefijzersstraat 3	Woonhuis
Driehoefijzersstraat 4	Woonhuis
Driehoefijzersstraat 5; 5a	Nijverheid
Driehoefijzersstraat 6	Bedrijfswoning, fabriekswoning
Driehoefijzersstraat 9	Woonhuis
Driehoefijzersstraat 15	Woonhuis
Driehoefijzersstraat 31	Boerderij
Driehoefijzersstraat 53	Woonhuis
Driehoefijzersstraat 86	Boerderij
Ewoudsdam 1	Woonhuis
Ewoudsdam 4	Woonhuis
Ewoudsdam 13	Woonhuis
Hoge Zeedijk ongenummerd	Industrie- en poldermolen (molenromp)
Hoge Zeedijk 28	Woonhuis
Hoge Zeedijk 30	Boerderij
Hoge Zeedijk 36	Boerderij

Hoofdstraat ongenummerd	Gedenkteken (heiligenbeeld)
Hoofdstraat 1	Horeca (café)
Hoofdstraat 11	Winkel
Hoofdstraat 16	Woonhuis
Hoofdstraat 20; 22	Winkel
Hoofdstraat 28	Woonhuis
Hoofdstraat 45	Woonhuis
Hoofdstraat 58	Woonhuis
Hoofdstraat 67	Boerderij
Hoofdstraat 69	Woonhuis
Hoofdstraat 71	Woonhuis
Hoofdstraat 73	Woonhuis
Hoofdstraat 111; 113; 115; 117; 119; 121	Woonhuis
Hoofdstraat 123	Woonhuis
Landekensdijk 1	Woonhuis
Landekensdijk 3	Boerderij
Moerdijkseweg 19	Boerderij
Pelgrimsdijk 7	Boerderij
Plein 1940 6; 8	Woonhuis
Plein 1940 3; 5; 7	Woonhuis
Voogdeweg 1	Boerderij
Voogdeweg 3	Boerderij